

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં

વૃત્તરચના

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૨૦૦ કિંમત ૦.૫૦.

ગ્રંથનામ પૃથ્વીચંદ્ર

વર્ગિક ૮ : ૧ : ૯૦૦

દી. બ. મણિભાઈ જશભાઈ જેમારક ગ્રંથમાળા અં. ૮

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં

વૃત્તરચના

લેખક

ભોગીલાલ જયચંદભાઈ સાંદેસરા, બી. એ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

પ્રકાશકઃ
રસિકલાલ ઊદાલાલ પરીખ,
અધ્યક્ષ,
ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ,
ગુજરાત વનસ્ત્રિયલર સોસાયટી,
ભદ્ર, અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૩ ૨૦૦

આવૃત્તિ ૧લી
પ્રત : ૧૭૦૦

ઈ. સ. ૧૯૪૧
વિ. સં. ૧૯૯૭

કીમત ૬ આના

સુદ્રઃ
સુરેશચંદ્ર પી. પરીખ
ડાયમંડ ન્યુબિલી પ્રિ. પ્રેસ,
સલાપોસ રોડ - અમદાવાદ

દીવાન બહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ સ્મારક ગ્રંથમાળાનો

પરિચય

દીવાન બહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ દીવાન હતા ત્યારે તેમણે જે ઉત્તમ કાર્યો કર્યાં તેનું સ્મરણ રહેવા માટે તે દેશના લોકોએ એક ફંડ ઊભું કર્યું હતું તેની પ્રામિસરી નોટો રૂ. ૮,૭૫૦/ ની લઈ સન ૧૮૮૮ માં સોસાયટીને સ્વાધીન કરવામાં આવી છે. તેની એવી શરત છે કે તેના વ્યાજમાંથી અર્ધી રકમ ગુજરાતી પુસ્તકો રચાવવા માટે ઇનામ આપવામાં વાપરવી અને બાકીની અર્ધી રકમમાંથી પુસ્તકો ખરીદ કરી અમુક લાયકેરીઓમાં આપવાં. આ શરત પ્રમાણે આજ સુધીમાં આ ફંડમાંથી નીચેનાં પુસ્તકો રચાવી સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે:

૧. ઇંગ્લાંડની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ.
૨. પ્રતિનિધિ રાજ્ય વિષે વિવેચન.
૩. પ્રાચીન ભારત ભા. ૧ લો.
૪. રશિયા.
૫. લોકોપયોગી શરીરવિદ્યા.
૬. અકબર.
૭. યુરોપના સુધારાનો ઇતિહાસ.
૮. પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના

તા. ૨-૯-૧૯૪૧

અમદાવાદ

}

રસિકલાલ છા. પરીખ

અનુક્રમ

બે બોલ	૭-૮
પ્રાકૃત સાહિત્યમાં વૃત્તરચના	૩-૪
અપભ્રંશ સાહિત્યમાં વૃત્તરચના...	૫-૭
પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના...	૭-૭૦
—ચૌદમો સૈકો	૭
—પંદરમો સૈકો	૮
—સોળમો સૈકો	૨૧
—સત્તરમો સૈકો	૩૪
—અરાઠમો સૈકો	૪૦
—ઓગણીસમો સૈકો	૬૨
પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચનાનું સ્થાન...	૭૦-૭૧
વૃત્તબંધો અને ઉચ્ચારણ	૭૧-૭૪
ઉપસંહાર	૭૫
પરિશિષ્ટ	૭૬-૮૦
સૂચિ	૮૧-૮૭

શુદ્ધિ પત્રક

પાન	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૧૬	માત્રામેળ	માત્રામેળ હંદો
૬	૧	ઝુઝઝારે	ઝુઝઝારે
૬	૮	મિલિલિ	પિલિલિ
૧૩	૪	ધાએ	ધાએ
૧૫	૩	કહી જઈ	કહીજઈ
૨૦	૨૧	વિયય	વિપય
૨૨	૧૯	અધરાં	અધૂરાં
૨૬	૧૨	એમ જ	તેમ જ
૨૬	૧૬	ગડું	ગડું
૨૬	૨૧	યુવ્વ°	પુવ્વ°
૩૦	૨	કુપ્યં	કુપ્યં
૩૦	૪	રૂપ્ય	રૂપ્ય
૩૦	૬	છંદ	છંદ
૩૦	૨૦	નિનધિલિ	નિનદિલિ
૩૧	૭	આછઉં	આછઉં
૪૦	૧૭	‘ રૂપસુન્દરકથા ’	માધવકૃત ‘રૂપસુન્દરકથા’
૪૩	૩	સુધાનિઝરી	સુધાનિર્ઝરી
૪૦	૭	સગધરા	સગધરા
૫૩	૧૭	માલભારિણી	માલ્યભારિણી

બે બોલ

૧૯૩૧ ના જૂન માસમાં મેં કેશરવિમલકૃત ‘સૂક્તમાલા’નું સંપાદન કર્યું ત્યારથી પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચનાના વિષય પ્રત્યે મારું ધ્યાન સવિશેષ દોરાયેલું હતું. પછી ૧૯૩૩માં શ્રી કાર્ગિસ ગૂજરાતી સભા માટે માધવકૃત ‘રૂપસુંદરકથા’નું સંપાદન કરવાનો પ્રસંગ મળતાં એ વિષયનો વધુ અભ્યાસ કરવાની તક મને સાંપડી. એ જ વર્ષના અંતમાં વડોદરા મુકામે એાલ ઇડિયા એારિયેન્ટલ કોન્ફરન્સનું સાતમું અધિવેશન મળતાં તેના ગૂજરાતી વિભાગ સમક્ષ ‘પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના’ નામનો એક સંક્ષિપ્ત નિબંધ મેં રજૂ કર્યો હતો અને કોન્ફરન્સની વિભાગી બેઠક સમક્ષ તે વંચાયો પણ હતો. પરંતુ કોન્ફરન્સના અહેવાલમાં, સ્થળસંકેતને કારણે, એનો માત્ર સારભાગ છપાયો હતો અને મૂળ આખું લખાણ અપ્રસિદ્ધ જ રહ્યું હતું.

ત્યારપછીનાં સાત આઠ વર્ષ દરમિયાન સંખ્યાબંધ નવાં સંશોધનો થયાં છે અને અનેક અગત્યની વીગતો જાણવામાં આવી છે. વળી પ્રસંગોપાત્ત હસ્તલિખિત પ્રતો તપાસવાની તક મળતાં પણ એ વિષયના માહિતીભંડોળમાં ઉમેરો થતો રહ્યો. એ બધી માહિતીને એક વ્યવસ્થિત લખાણનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયાસ છેક હમણાં કર્યો છે. અર્થાત્ એારિયેન્ટલ કોન્ફરન્સવાળો નિબંધ આ લખાણમાં કેવળ બીજરૂપે જ છે.

પ્રાચીન ગૂજરાતી વૃત્તરચનાઓ પૈકી ઘણી હજી અપ્રસિદ્ધ છે. છપાયેલી છે તે પણ જુદાંજુદાં માસિક-ત્રૈમાસિકોની કાષ્ઠક્ષેપમાં કે અન્યત્ર વેરવિખેર પડેલી છે, એટલે સુપ્રાપ્ય નથી. આથી એ મૂળ કૃતિઓના પ્રકારનો, વસ્તુનો, તેમાંના કાવ્યતત્ત્વ અને છંદો-વૈવિધ્યનો પૂરતો પરિચય થાય એ હેતુથી આ નિબંધમાં અવતરણો જરા છૂટે હાથે આપ્યાં છે.

વૃત્તયંત્રો વિશે તાર્કિક ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ આ નિબંધમાં ઉપસ્થિત થતો નથી, કેમકે ગૂજરાતી ભાષાના આરંભકાળની પૂર્વે સદીઓ થયાં ભારતીય સાહિત્યશાસ્ત્રમાં એ યંત્રો સુનિશ્ચિત બની ચૂક્યા હતા. ગૂજરાતી વૃત્તયંત્રો અને ઉચ્ચારણના આનુબંગિક પ્રશ્ન પરત્વે નિબંધના અંતે થોડીક સૂચનરૂપ ચર્ચા કરી છે, તે સંબંધી વિશેષ ઊલ્લાસો કરવા વિદ્વાનોને મારી વિનંતી છે.

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યની એક રસમય શાખાના અભ્યાસમાં એ સાહિત્યોના રસિકોને આ નિબંધ સહાયમૂલક થશે, એવી આશા છે. વળી મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ એમ. એ. ના ગૂજરાતીના અભ્યાસ-ક્રમમાં ‘રૂપસુંદરકથા’ ને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નિયત કરી છે, એટલે વિદ્યાર્થીઓને પણ તે કંઈક ઉપયોગી થઈ પડશે, એમ માનું છું.

આ નિબંધ લખવાનું મને સુઝાડવા માટે હું પ્રો. અનંતરાય રાવળનો આભારી છું. વળી તે તૈયાર કરવામાં પૂ. મુનિશ્રી પુણ્ય-વિજયજી મહારાજ તથા મારા મિત્રો શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રી તથા શ્રી. મધુસૂદન મોદી તરફથી જે કામતી સહાય મળી હતી તે બદલ તેમનો હું ઉપકાર માનું છું. અંતમાં, મારા આ નિબંધને પ્રસિદ્ધિ આપવા માટે આપણી સાહિત્યપોષક સંસ્થા ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પ્રત્યે પણ હું કૃતજ્ઞભાવ વ્યક્ત કરું છું.

અમદાવાદ
તા. ૨૮-૮-૧૯૪૧

}

ભોળીલાલ જ. સાંડેસરા

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં અક્ષરમેળ વૃત્તોનો પ્રયોગ થતો હતો એ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં થયેલાં સંશોધનોએ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે; અને પ્રાચીન સાહિત્યમાં વૃત્તોનો પ્રયોગ એક પ્રકારનો કાલવ્યુત્ક્રમ છે, એમ દર્શાવતું સદ્ગત સાક્ષર નરસિંહરાવભાઈનું વિધાન પ્રેમાનંદ પૂર્વેના સાહિત્ય સંબંધી જ્યારે કેવળ અદ્વસાધની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી, તે સમયે કરવામાં આવ્યું હતું, તે પણ હવે ફરી વાર કહેવાની આવશ્યકતા રહી નથી. પરંતુ આપણી પ્રાચીન વૃત્તરચનાઓ પ્રકારમાં કેવી અને પ્રમાણમાં કેટલી છે તથા અન્ય સાહિત્યને પડછે તેનું સ્થાન શું છે, એ વિશે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપણા સાહિત્યરસિક વર્ગને, એ વિષયની વ્યવસ્થિત માહિતી પૂરી પાડતા લેખના અભાવે, હજી સુધી થયો નથી. આ દૃષ્ટિએ ગૂજરાતી ભાષાના ત્રયભગ આરંભકાળથી માંડી પ્રાચીન યુગના છેલ્લા પ્રતિનિધિ દયારામ સુધીના સાહિત્યમાં થયેલી અક્ષરમેળ વૃત્તરચનાઓનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પરિચય કરાવવાનો આ નિબંધમાં પ્રયત્ન કર્યો છે.

પ્રાકૃત સાહિત્યમાં વૃત્તરચના

જેમ અર્વાચીન તેમ પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પણ વૃત્તરચનાઓનો ઉદ્ભવ કોઈ આકસ્મિક રીતે થયેલો નથી. આપણા સુપ્રસિદ્ધ છન્દઃશાસ્ત્રીના શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘છન્દનો કલામય ઉપયોગ એ તો કલા જેટલો જૂનો છે.’ અતિ પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો પ્રવાહ કવયિત્ કવયિત્ સાંકડો-મોટો થયા છતાં અવિચ્છિન્ન જ ચાલુ રહેલો છે. અક્ષરમેળ વૃત્તો સાથે આપણે સંસ્કૃત

સાહિત્યનો મંગલ અવિનાશાયત્વે જોડતા આવ્યા છીએ. એટલે વૃત્તરચનાની ઐતિહાસિક સફરનું વિલંબાવશેકન આરંભતાં પ્રાકૃત સાહિત્યથી જ શરૂઆત કરીશું.

જૈન સૂત્રો પૈકી ‘આચારાંગ’ અને ‘સૂત્રકૃતાંગ’માં અનુષ્ટુપ, ત્રિષ્ટુપ અને વૈતાલીયનો વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રયોગ છે. જૈન સાહિત્યનો સૌથી વધુ પ્રચલિત છન્દ ગાથા છે, છતાં બીજાં અનેક સૂત્રામાં ગાથાની સાથે અનુષ્ટુપ અને ઉપજ્ઞતિનો પ્રયોગ મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે.

બીજા બાજુ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં આર્યાનો પ્રયોગ વિરલ છે. અતિપ્રાચીન સુત્તનિપાતમાં અનુષ્ટુપ, ત્રિષ્ટુપ, વૈતાલીય, ઇન્દ્રવંશા અને તે ઉપરાંત આ જ છન્દોની વિવિધ સંરૂપિઓ નજરે પડે છે. ‘ધમ્મપદ’ તો આખુંય ઉપજ્ઞતિ અને અનુષ્ટુપમાં છે. પ્રાકૃત સાહિત્યમાં અક્ષરમેળ છંદોનો પ્રાચીન અને તે સાથે વિપુલ પ્રયોગ જોવો હોય તેમણે પાત્રિ પિટકો તપાસવા જેવાં છે.

ત્યારપછીના પ્રાકૃત કાવ્યસાહિત્યમાં પણ વિમલસૂરિનું ‘પઉમચરિય’ માત્રામેળ સાથે અક્ષરમેળ વૃત્તોની ખૂબ વિવિધતા યતાવે છે. શાર્દૂલ, માલિની, વસન્તતિલકા, ઉપજ્ઞતિ, સ્વધરા, દ્રુતવિત્રમ્બિત, ઇન્દ્રવંશા, દોધક, મન્દાકાન્તા, ઉપેન્દ્રવંશા, ઇન્દ્રવંશા, તોટક, રચિરા, વંશસ્થવિલ, શરભ ઇત્યાદિ છંદોનો તેમાં પ્રયોગ છે.

રાજશેખરના પ્રાકૃત ‘કપૂરમંજરીસદૃક’માં તથા શરદકના ‘મૃન્મુકટિક’ના પ્રાકૃત ભાગમાં પણ એમાંનાં ઘણાં વૃત્તો વપરાયાં છે. કેવળ વિવિધતા જોવી હોય તો તે ‘પ્રાકૃતપિંગલ’નાં ઉદાહરણોમાં જોઈ શકાશે.

સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે અહીં આપેલાં પ્રાકૃત ગ્રંથોનાં નામો તો માત્ર લાક્ષણિકતાનું દર્શન કરાવવા પૂરતાં જ છે. બાકી, પ્રાકૃત કાવ્યસાહિત્યમાં જે સંસ્કૃત વૃત્તોનો પ્રયોગ એટલો વિપુલ છે કે એ બધા સાહિત્યનો નામનિર્દેશ કરવા માટે પણ કેટલાંક પૃષ્ઠો જોઈ એ.

અપભ્રંશ સાહિત્યમાં વૃત્તરચના

પ્રાકૃત પછી તેની પુત્રી અપભ્રંશનો વારો આવે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના ગત્રીસમા અધ્યાયમાં પાંચેક વૃત્તનાં દૃષ્ટાન્તમાં ડો. ગુણેને અપભ્રંશનો ભાસ થયો હતો, પરંતુ દી. અ. કેશવલાલ દ્રુવે એ માન્યતાને નિરાધાર કરાવી છે.^૧ દી. અ. દ્રુવનું વિધાન માન્ય રાખીએ તોપણ એ વૃત્તો પ્રાકૃત તો છે જ.

શુદ્ધ ભગવાનના જન્મ, મહાભિનિષ્ક્રમણ અને ધર્મચક્રપ્રવર્તન વર્ણવતો ગ્રન્થ ‘લલિતવિસ્તર’ ઘણો પ્રાચીન છે. એ પાછળની શ્રુતપરંપરા ગમે તેટલી જૂની હોય, પણ તેના જુદાજુદા ભાગો પહેલી અને આઠમી સદી વચ્ચે રચાયા હોવાનું મનાય છે. આઠમી સદીથી તો તે કોઈ પણ રીતે આ તરફનો નથી, કેમકે ત્યારપછી તેનું તિમેટની ભાષામાં ભાષાન્તર થયું છે.^૨ એ આખોએ ગ્રન્થ અપભ્રંશમિશ્રિત સંસ્કૃતમાં છે. કદાચ એમાંના જુદાજુદા પ્રસંગો પહેલાં અપભ્રંશ ભાષામાં શ્લોકરૂપે ગવાતા હોય અને પછી તેનું સંસ્કૃતમાં રૂપાન્તર થયું હોય એમ પણ બને. એટલે તેમાં રચાયેલાં વૃત્તો, ભાષા તેમજ છન્દોરચનાના ઇતિહાસમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે.^૩

૧. પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના, પૃ. ૨૮૩-૮૬.

૨. Winternitz : History of Indian Literature, Vol. II, pp. 253-54.

૩. અને તેટલા ખાતર જ એમાંના થોડાક નમૂનાઓ અહીં જોઈ લઈએ. હાળા અક્ષરમાં છાયેલાં રૂપો અપભ્રંશનાં છે. પૃષ્ઠાંકો પ્રો. લેક્ષ્મીનની આવૃત્તિના છે :

છન્દોઽભ્યુવાચ પરિવારિતુ દારિકેભિઃ હન્તા કુમાર વનિ ગચ્છમ લોચનાર્થમ્ ।

કિં તં ગૃહે નિવસતો હિ યથા દ્વિજસ્ય હન્ત વ્રજામ વયં ચાંદનનારિસંઘમ્ ॥

(પૃ. ૧૩૩)

શુદ્ધોદનસ્ત્વરિતુ પૃચ્છતિ કાશ્ચુકીયં દૌવારિકં તથપિ ચાન્તજનં સમન્તાત્ ॥

(પૃ. ૧૩૫)

અગિયારમા શતકમાં અપભ્રંશમાં રચાયેલી ધનપાલની ‘ભવિ-
સયત્તકહા’માં મન્દર, સોમરાજિ, ભુજંગપ્રયાત, સગ્વિણી અને ચામર
એ પાંચ વૃત્તો વપરાયાં છે.

હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં અપભ્રંશને લગતાં મૂત્રા સાથે
આપેલાં ઉદાહરણાત્મક અપભ્રંશ પદોમાં પણ કવચિત્ વૃત્તનો પ્રયોગ
મળે છે. દાખલા તરીકે, નીચેનો અનુબંધ—

લેહ્યં કયમ્હેહિં નિચ્છયં કિં પયમ્પહ ।

અણુત્તાઽ મત્તાઽ અમ્હે મા ચય સામિભ ॥ ૮ । ૪ । ૪૨૨ ॥

અર્થાત્ અમે તો માત્ર કીડા કરતા હતા; એમાં આતું નિશ્ચય
શું બોલો છો ? હે સ્વામી, અમે કે જે તમારામાં અનુરક્ત ભક્તો
છીએ તેમને ત્યજશે નહિ.

‘પ્રાકૃતપિંગલ’ તેના હાલના સ્વરૂપમાં ચૌદમી સદીથી પ્રાચીન
મનાતું નથી. એ ગ્રન્થના ‘વર્ણવૃત્ત’ નામના બીજા પરિચ્છેદમાં ૧૦૫

સો શીઘ્રમેવ ત્વરિતં સહ સાકિયેભિઃ નિષ્ક્રાન્તુ પ્રેક્ષિ કૃષિગ્રામગિરિં પ્રવિષ્ટમ્ ॥

(પૃ. ૧૩૫)

યદિ સ્વર્ણકાર્યુ અહુ સ્વર્ણપ્રવર્ષયિષ્યે યદિ વસ્ત્રકાર્યુ અહમેવ પ્રદાસ્યિ વસ્ત્રં ।
અથ ધાન્યકાર્યુ અહમેવ પ્રવર્ષયિષ્યે સમ્યક્પ્રયુક્તમવ સર્વજગે નરેન્દ્ર ॥

(પૃ. ૧૩૬)

સંકીર્ણિ પંકિ પદુમાનિ વિવૃદ્ધિમન્તિ આકીર્ણ રાજ નરમધ્યિ લભન્તિ પૂજામ્ ।

(પૃ. ૧૩૭)

યથ પૂરિત એષ ધનુર્મુનિના ન ચ ઉત્થિતુ આસનિ નો ચ ભૂમિ ।

નિઃસંશયુ પૂર્ણમભિપ્રાયુ મુનિર્ લઘુમેષ્યતિ જિત્વ ચ મારચમુમ્ ॥

(પૃ. ૧૫૫)

પાપં વિવર્જયિ નિવેશયિ બુદ્ધધર્મે સફલં સુમંગલુ સુદર્શનુ તાદશાનામ્ ॥

(પૃ. ૧૫૮)

એકસ્મિં શયને સ્થિતે સ્થિતમભૂદ્ ગોપા તથા પાર્થિવો ।

ગોપા રાત્રિયિ અર્ધરાત્રસમયે સ્વપ્નાનિમાં પશ્યતિ ॥

(પૃ. ૧૬૪)

વર્ણવૃત્તોનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ આપ્યાં છે. એમાં અનેક સ્થળે અપભ્રંશની છાંટવાળાં, અપભ્રંશ કે ચારણી અવલક બાપાનાં ઉદાહરણો નજરે પડે છે. પ્રમાણિકા, સુવાસ, દોધક, ઉપજાતિ, વસન્તતિલકા વગેરેનાં ઉદાહરણો અપભ્રંશમાં જ છે. એ સૂચવે છે કે અપભ્રંશ-સાહિત્યમાં એકવાર વૃત્તબદ્ધ રચનાઓ અસ્તિત્વમાં હતી, જેમાંથી એ પદો લેવાયાં હશે.

અપભ્રંશસાહિત્યમાં અક્ષરમેળ વૃત્તોનો પ્રયોગ માત્રામેળ છંદોને મુકાબલે ઝાઝો નથી, એ વાત સાચી છે; પરન્તુ હજી તો અપભ્રંશ-સાહિત્ય બહાર આવવાનું ધણું બાકી છે. જેમજેમ સંશોધન થતું જશે તેમતેમ નવી નવી વિગતો બહાર આવતી જશે, એ માન્યતા વધારેપડતી નથી.

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના

આમ આપણે જોયું કે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશસાહિત્યમાં થઈને વૃત્તરચનાઓનો એક સળંગ પ્રવાહ ચાલ્યો આવતો હતો. એ પ્રવાહ ગૂજરાતીએ પણ ઝીલ્યો. અર્થાત્, પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્ત-રચનાઓ કોઈ રીતે આકસ્મિક કે વિસ્મયજનક નથી. એ રચનાઓ ઉપર હવે સૈકાવાર દૃષ્ટિપાત કરીએ.

ચૌદમે સૈકે

ગૂજરાતીમાં અત્યારે તો વૃત્તરચનાનું સૌથી જૂનું ઉદાહરણ સં. ૧૩૬૧ માં રચાયેલા મેરુતુંગાર્યાના ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’માંથી મળે છે. એમાં ભોજરાજના દર્શને આવેલા સરસ્વતીકુટુમ્બનું એક દેશમિશ્રિત શ્લોકમાં નીચે પ્રમાણે હાસ્યરસિક વર્ણન છે :

બાપો વિદ્વાન્, બાપપુત્રોડપિ વિદ્વાન્,
આધ વિઉપી, આધધુઆપિ વિઉપી,
કાણી ચેટી સાડપિ વિઉપી વરાડી,
રાજન્મન્યે વિન્નપુંજં કુટુમ્બમ્. ૪

અર્થાત્, (આ કુટુમ્બમાં) આપ વિદ્વાન્ છે, આપનો પુત્ર પણ વિદ્વાન્ છે; માતા વિદુષી છે, માતાની પુત્રી પણ વિદુષી છે; કાણી ચેડી છે, તે પણ બિચારી વિદુષી છે; હે રાજન્, આ કુટુમ્બ મને વિદ્વાના પુંજ જેવું લાગે છે.

પંદરમા સૈકા

પંદરમા સૈકાના આરંભમાં જ એક ઉત્કૃષ્ટ વીરરસમય કાવ્ય આપણને મળે છે, અને તે શ્રીધર વ્યાસનો 'રણુમહાશંદ.' એનો રચનાકાળ હવે સં. ૧૪૨૫ અને ૧૪૪૬ વચ્ચે માનવો જોઈએ. ૫ એમાં ચોપાઈ, સારસી, મરહટ્ટા, દુમિલા ઇત્યાદિ માત્રામેળ છંદોની સાથે પંચચામર અને ભુજંગપ્રયાત એ બે રૂપમેળ વૃત્તો પણ વપરાયાં છે:

(પંચચામર)

રહિદ સદ આસમુદ સાહસિક્ક સૂરધ

કહોર થોર થોર છોર પારસિક્ક પૂરધ.

અદંગ ગાહ અંગ ગાહિ ગાલિ બાંલ લિજ્જધ

વિહોહિ જોહ તેહ નેહિ મેચ્છ લોહિ લિજ્જધ. (કડી ૪૧)

(ભુજંગપ્રયાત)

જિ બુમ્બા અ બુમ્બા ઉત્તક્કિ સલક્કિ

જિ બક્કિ બલક્કિ, લલક્કિ ચમક્કિ,

જિ ચંગિ તુરંગિ તરંગિ ચડન્તા,

રણુમ્મહલ દિદ્દેણુ દીનં દડન્તા.

જિ મુદા-સમુદા, સદા સદસદા,

જિ બુમ્બાલ ચુમ્બાલ બંગાલ બન્દા,

૫. આ કાવ્ય પંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યમાં છપાયું છે. ત્યાં તેના સંપાદક દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે તેને સં. ૧૪૫૪ આસપાસમાં રચાયેલું માન્યું છે, તેમાં કંઈ સમજદેર થઈ લાગે છે. એમાં ઈડરના રાવે જન્મનો પરાજય કર્યાનું લખ્યું છે તે દરેકરખાન તથા સમશુદીન ઈ. સ. ૧૩૬૨થી ૧૩૬૦ (સં. ૧૪૨૫ થી ૧૪૪૬) વચ્ચે પાટણના સૂબા હતા, એટલે કાવ્યનો રચનાકાળ પણ એ જ અરસામાં મૂકવો જોઈએ. (જુઓ શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રીકૃત 'કવિચરિત', ભાગ ૧, પૃ ૧૦-૧૩)

જિ ઝૂજઝાર તુકખાર કમ્માલ મુકિઝ,

રણુમલ્લ દિદેણુ તે હામ ચુકિઝ. (કડી ૬૬-૬૭)

આ જ કવિની બીજી કૃતિ 'સપ્તશતી'*. માર્કેડેયપુરાણનાં દેવી-ચરિત્ર એમાં સંક્ષેપમાં વર્ણવેલાં છે. કાવ્યદષ્ટિએ એ કૃતિ રણુમલ્લ-છંદથી ઘણી ઊતરતી છે, પણ છંદોની વિવિધતા તેમાં સારી છે. એમાંથી સગ્વિણી અને તોટકના નમૂના નીચે આપ્યા છે—

(સગ્વિણી)

સા સતી પાઠ મિહિલિ પિતા ઝિપનુ,

સામલા વર્ણની નાભ્યથી નીપનુ;

ત્રણ્ય સંધ્યા સદા વેદ ભાષિ ભલા,

સંભલિ શુંભ નિશુંભ એ દોહિલા.

દોહિલી વાર દેખી શિવા સાંભરી,

જમપૂ જોગનિદ્રી કરુણા કરિ.

x x x

મૂલ માયા કરી આપ વ્યાપી રહી,

મેપલામેરુ મિલિરાણુ માંડયુ મહી,

કોજ્ય તેત્રીસ ઈશાન ઝિભા કરી,

ત્રક્ષ ચોરાશિની પાંણ્ય ચ્યારિ ભરી.

x x x

(તોટક)

સુર સત્ત સૂરાતની ચોધ જજ્યા,

રણી આરણી નામ નિશુંભ ચલ્યા;

દલી દાનવ ને શવ્ય દેવ મલી,

નવ છપ્પન કોજ્ય છત્રીસ ફલી.

૬. અપ્રસિદ્ધ: હાથપ્રતો ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ડાહીલક્ષ્મી લાયબ્રેરી તથા ગૂજરાત વર્ના. સોસાયટીમાં (જે નકલો) છે. અહીં સોસાયટીની પ્રતોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

સં. ૧૪૬૨ના અરસામાં 'ત્રિભુવનદીપકપ્રબન્ધ' લખનાર પ્રસિદ્ધ જૈન કવિ જયશેખરસૂરિની નવ તૂકની 'અર્ધુદાયલવીનતી' આખીયે દ્રુતવિલમ્બિતમાં છે.

પહેલી બે કડીઓ આ રહી—

કધય આબુય કુંગરિ જાધસિહં ?
રિસહ-નેમિ તણા ગુણ ગાધસિહં ?
નમિય સ્વામિય નિર્મલ ભાવસિહં ?
ગુણુતણિ ગુણિના અમ્હે આવિર્યું ?
બહિલ વેહિલિ ચંપક માલતી,
મહમહમ ફલિ ફૂલિ વનરપતિ;
અમર સાલ તણી તુલના નહી,
જિન બિન્હમ તીહ માહિ રહિયા સહી.

તથા છેવટની ત્રણ કડીઓ—

ધણિહ સેતુજિ શ્રીરિસહસરો,
ધણિહ રેવતિ નેમિજિણેસરો;

૭. અપ્રસિદ્ધ : પ્રો. બળવંતરાય ડાકોર, શ્રી. મધુસૂદન મોદી અને શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈના સંયુક્ત સંપાદકત્વ નીચે ગા. ઓ. સી. માં પ્રસિદ્ધ થનાર 'ગુર્જરાસાવલી' માં આ કાવ્ય છપાશે. તેની પ્રેસ કોપીમાંથી અહીં આપેલાં અવતરણો લેવા દેવા માટે શ્રી. મધુસૂદન મોદીનો આભારી છું.

૮. આમાં 'ગાધસિહં', 'જયસિહં', 'ભાવસિહં' વગેરેમાં છન્દો-ભંગ જેવું લાગે છે. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. 'ભાવસિહં' ની સાથે 'આવિર્યું' નો પ્રાસ મેળવ્યો છે એ જ બતાવે છે કે એનું ઉચ્ચારણ અત્યારે આપણે વાંચીને બોલીએ છીએ તે કરતાં જુદે પ્રારે થવું હોતું જોઈએ. 'સિહં' અને 'ર્યું' એ બેના વચગાળાનું ઉચ્ચારણ થતું હશે એવું મારું અનુમાન છે. આ અવતરણની છઠ્ઠી કડીમાં 'મહમહમ'માં પણ 'અધ' નો ઉચ્ચાર 'અધ' અને 'ઐ' ની વચ્ચેનો હોવો ધટે. હવે પછીનાં અવતરણોનો વિચાર કરતાં પણ આ મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખવા વિનંતી છે.

મિન્હણ તીરથનાથ ઇહાં મિલિયા,
અમ્હ મનોરથ આજુ સવે કલિયા.
સુગુરુ સાથિય હીણુ ઘણું ભમિયા,
વિષમ-વાટ કિહાઈ ન વીસમિયા;
વસઈ જે જિનમંદિરિ સીયલઈ,
બિહુ પરે તીહ તાપુ સહી ટલઈ.
સકલ જાણીય તૂ ગુણુ કેવલી,
કિમ અમ્હાસિ ન બોલઈ તે વલી;
ઇણુ પરિઈ જગદીશ્વરુ ધાઈયઈ,
સ્તવન-નઈ મિસિ જિલગ લાઈયઈ.

‘ત્રિભુવનદીપકપ્રગ્નન્ધ’માં પણ એક સ્થળે ઉપગતિનો પ્રયોગ છે—

વિવેક બોલઈ, સુણિ મોહ ભાઈ,
તઈ તા દિખાડી નિજ પંડિતાઈ.
ખડું ખવે જીહ તણે પ્રમાણુ,
તે આપણુઈ કાંઈ કરઈ વખાણુ ?
મું સીયલાનુ મ કરે વિસાસ,
સીલી નદી પર્વત રહઈ વિણાસ;
વાધ્યા મિન્હણ આપણિ એકહામિ,
એ એતલઈ બોલિસિ કુણુ કામિ ?

ત્યારપછી શાલિસુરિનું ‘વિરાટપર્વ’^{૧૦} આવે છે. ૧૮૨ કડી-
એ સળંગ વૃત્તબદ્ધ કાવ્યનો ચોક્કસ રચનસંવત જાણવામાં નર્થ
રચનકાળની માત્ર ઉત્તરમર્યાદા સં. ૧૪૭૮ નક્કી થઈ શકે છે, કેમ

૬ પંડિત લાલચંદ્ર ગાંધીની આવૃત્તિ, પૃ. ૪૩-૪૪: ‘પ્રાચીન ગુર્જર
કાવ્ય’માં ‘પ્રબોધ-ચિન્તામણિ’ નામથી આ કાવ્ય છપાયું છે, તે
પ્રસ્તુત ભાગ પાઠ બદલી પદ્ધતી નીચે આપવામાં આવ્યો છે (જુઓ :
૧૩૭), તે વાસ્તવિક નથી.

૧૦. આ કાવ્ય પણ ‘ગુર્જર રાસાવલિ’માં પ્રસિદ્ધ થવાનું છે.

એ અરસામાં રચાયેલી માણિક્યસુન્દરસૂરિની ‘શુકરાજકથા’માં એમાંની બે કડીની એકએક પંક્તિ ઉદ્ધૃત કરેલી છે. ‘વિરાટપર્વ’માં જૈન પરંપરા મુજબ પાંડવોના વિરાટનગરવાસની કથા પ્રાસાદિક ભાષામાં વર્ણવેલી છે. સ્વાગતા, દ્રુતવિવ્રમ્બિત, ઉપગતિ, માલિની, વસન્તતિલકા ઇત્યાદિ છંદોનો પ્રયોગ કનિષ્ઠે ઉચિત રીતે કર્યો છે. કાવ્ય પણ ઉચ્ચ કોટિનું છે, અને રચનાપદ્ધતિ, અલંકારો વગેરે ઉપરથી કવિ સંસ્કૃત કાવ્યપદ્ધતિનો અભ્યાસી લાગે છે. છંદોર્વિવિધ્યની દૃષ્ટિએ એમાંથી કેટલીક વાનગી જોઈએ—

(દ્રુતવિવ્રમ્બિત)

અહહ રૂપ અમંભમ ભૂવલ્લઘ,
કવણુ કાંમિનિ એહ સમી તુલ્લઘ;
લિવ લહિઉ મુઝ મન્મથ મારિવા,
એહ જિ ગિહણુ અંગ ઉગારિવા. (૨૩)

(માલિની)

નિરુપમ કલ્યાણી, રૂપની ચિત્રસાલી,
અવિકુલ ગુણુવલ્લી, કામભૂપાલભલ્લી;
કમ્ભ હુમ્ભ સુરરાણી, માનવી મમ્ભ ન જાણી,
અહવ હુમ્ભ જિ નારી તોમ્ભ તુ હુમ્ભ ગંધારી. ૨૮)

(ઉપગતિ)

એ ગંધકારી મિસિ રૂપ દાસી,
રહી અહમ્ભ ઉત્તમ નારી નાસી,
કિમમ્ભ ન જાણિઉં ફૂલ નૈવ ખાજમ્ભ,
અણુજાણુતુ અંધ ઉમાડિ દાઝમ્ભ. (૨૬)

(દ્રુતવિવ્રમ્બિત)

ભમરડહિ મરિવા અણુખીલતહિ,
પસરિ પમ્ભસમ્ભ કેતકિમ્ભ લતહિ;
કહિન કંટક કોડિ કુટીરડમ્ભ,
પડિઉં વેધિ, પમ્ભ પુણિ આરડમ્ભ. (૨૯)

(ઇંદ્રવજ્ર)

ઝૂટિ ધરી ધૂંમડ ધાંધે ત્રાડદા,
આકંદતી દ્રૂપદી ખૂંખ પાડદા;
“ધાઓ ધરાનાયક, રાખિ રાખિ,
એ પાપિયાનદી ફલ દાખિ દાખિ.

(૪૧)

(રથોક્તતા-સ્વાગતા)

દેવિ દ્રૂપદિય રાડિ સાંભલી,
હાથિ લેધ લથીયાર આંખિલી;
ભીમુ ભીરુ ઇમ કીચક ફૂટદા,
તેહ આગલિ ન કોઇ વિછૂટદા.

(૬૩)

(વસંતતિલક)

વયરાટ ઉત્તર પખઇ ફરુરાઉ ધાયઉ,
અક્ષોહણી દલતણી રજ સૂર છાયઉ;
નીસાણુને સહસિ અંચર ઘોર ગાજદા,
એ પાંચ પાંડવ તણુઉ કિરિ મેચુ ભાંજદા.

(૧૦૨)

છન્દોવૈવિધ્ય ઉપરાંત, આ કૃતિનું કાવ્યતત્ત્વ પણ એટલું જ
ધ્યાન ખેંચે છે. ઉદાહરણ તરીકે સૈરન્દ્રી-નામધારી દ્રૌપદી વિરાટ-
નગરમાં જાય છે, એ પ્રસંગ શાલિશ્વરિ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:

(સ્વાગતા)

તેહ તેહ પદિ તે નૃપ મેલ્લદા,
આવતી લજિ પાય કુણુ ફેલ્લદા ?
એતલદા ગદા સરપિ સુલિંદ્રી,
તે સુદળણુ તડિ પાર્થપુરંદ્રી.
“કણુઉ તૂં ? કવણુ ધરિ તૂં નારી ?
સ્વર્ગ લોકિ કદા તૂં અવતારી;
નારિ કોઇ નથી તુઝ સિરખી,
મૃત્યુલોકિ કદા તૂં અનિમેષી ?

(૧૦)

(૧૧)

નાગશ્લોકિ વસણાહર કાલી,
માનવી ધટિસિ તૂં નિહ ભાલી;
તિર્યશ્લોકિ કોઇ દેવ ન દીસઇ,
તાહરઉ જનમ જોણિ કહીસઇ.” (૧૨)

બોલતી રહીય નામ સુદષણા,
સાંભલી વચન બોલઇ કૃષ્ણા;
દેવિ, પાંડવનરેન્દ્રપુરેંદ્રિ,
દ્રુપદી તણુઇ હઉં જિ સુલિંદ્રી. (૧૩)

દેવિ જાં પરભવી કુરુનાથિ,
દ્રુપદી સા ગઇ પ્રિય સાથિ;
જોઇનઇ બહિન પાંડવનઇ હઉં,
તેહ કૌરવ કન્હઇ કિમ જાઉં? (૧૪)

દ્રુપદી રહઇ બોલગ કીજઇ,
તૂ કન્હઇ હિવ દીહ ગમીજઇ;
જાં ન રાજ સહ પાંડવ હોઇ,
મૂં રહઇ અવર હાંમ ન કોઇ. (૧૫)

પાંચ પાંડવ રણા હિવ નાસી,
દ્રુપદી રહી થાઇય દાસી;
દેવ દાણુવ ન રાય ન રાણુઉ
દેવ આગતિ ન કો સપરાણુઉ. (૧૬)

રામલક્ષ્મણુ મહા દુષ્ણિ પાજ્યા,
પાંચ પાંડવ વિદેસિ ભમાજ્યા;
દુઝનઇ ધરિ જલ વહિઉં હરિચંદઇ,
ભાલડી મરણુ સાધુ મુકુંદિઇ. (૧૭)

દ્રોણપુત્ર મુનિ અર્જન લીધઉં,
અર્મત્ર કવચ કણિ સુ દીધઉં;
ચીંતવિઉ સહ આતિ જાઇ,
દેવસિઉ કુણિ કિપિ ન થાઇ. (૧૮)

પુત્ર ગાંગલિ મહારિષિ કેરા,
દૈવ આંધવ આછધં બહુ તેરા;
નામિ કીચક સવિ તિ કહી જઇ,
તેહનધં ભઇ નરાહિવ બીલધં.” (૧૯)

વળી કવિએ જે રીતે કાવ્યનો આરંભ કર્યો છે તથા જે પ્રકારે તેનું સમાપન કર્યું છે તે પણ તેની કલાદષ્ટિ અને ભાષાપ્રભુત્વ ઉપર હીક પ્રકાશ પાડે છે.

આરંભ—

કાસમીરમુખમંડલુ માડી,
તૂં સમી જગિ ન કોઇ ભિરાડી;
ગીતનાદિ જિમ કોમલ ફૂજઇ,
તૂં પસાઇ સવિ કુતિગ પૂજઇ. (૧)

ભારતી ભગવતી એક માગૂં,
ચિત્ત પાંડવ તણે ગુણિ લાગઉ;
આપિ મૂં વચન તૂં રસવાંણી,
હું કરઉ જિસિં પ્રાકૃત વાંણી. (૨)

પંચ પંડવિ વનંતરિ વિમાસિઉં,
‘તેરિમૂં વરસ કેમિ ગમેસિઉં ?’
બુદ્ધિ નારદ મહારિસિ આપી,
‘મધ્યદેશ રહિયો તુમિલ વ્યાપી.’ (૩)

ખેજડી-સિલિરિ શસ્ત્ર નિયુંજયા,
દેવરૂપ બલિ મંત્ર પ્રયુંજયા;
દૂપદી રહઇ તે મતિ આલી;
ગ્યા વિરાટનૃપમંદિરિ ચાલી. (૪)

તથા અંતમાં—

(વસન્તતિલકા)

ગિઉ કૌરવાધિપતિ સૈન્ય સમસ્ત હારી,
 ગિઉ પાર્થ ઉત્તર સહિઉ મનુ હર્ષ ભારી:
 આણિઉ વિરાટ સહુ પાંડવ હર્ષ પૂરિ
 કીધઉ કવિત્ત ઇહ કૃતિગિ સાન્નિભૂરિ. (૧૮૨)

પંદરમા શતકમાં થઈ ગયેલા સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય સોમસુન્દર-
 સૂરિએ ઝડઝમકથી ભરેલો ‘ રંગસાગર નેમિકાગ ’ અથવા ‘ નેમિનાથ
 નવરસ કાગ ’^{૧૧} લખ્યો છે. આ પ્રકારની જૈન કૃતિઓમાં હોય છે તે
 પ્રમાણે, શૃંગારનું વર્ણન કરી છેવટે સંયમ અને વૈરાગ્યની સ્થાપના
 આ કાવ્યનો વિષય છે, અને તે માટે કવિએ નેમિનાથના જીવનનું
 આલંબન લીધું છે. સોમસુન્દરસૂરિનો જન્મ સં. ૧૪૩૦માં થયો
 હતો, દીક્ષાગ્રહણ સં. ૧૪૩૭માં થયું હતું, ઉપાધ્યાયપદ સં. ૧૪૫૦-
 માં તથા સૂરિપદ સં. ૧૪૫૭માં મળ્યું હતું, અને અવસાન સં.
 ૧૫૦૧માં થયું હતું. એટલે આ કાવ્ય પંદરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં
 રચાયું હોવું જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત કાવ્યમાં વર્ણનની વચ્ચે વચ્ચે એકંદર સાત શાદ્દલ-
 વિકીડિત વૃત્ત ગૂજરાતી ભાષામાં આવે છે. જોકે મુદ્રિત પ્રતમાં તે
 સંસ્કૃત શ્લોકો તેમ જ આ ગૂજરાતી વૃત્તો ઉપર ‘ કાવ્ય ’ એટલું જ
 માત્ર લખેલું છે. જુઓ—

દંતા દાડિમની કલી, અધર જે જ્યા પ્રવાલી નિસી,
 કીજઈ ખંજન પંખિ અંખિ સરિખા, ધારા નિસી નાસિકા,
 સારી સીંગિણી સામલી ભમહિ જે, વાંકી વલી વીણુડી,
 કાલી કિંચલુના કુમાર કિરએ પીગ્નહ લગલગ લહી.

—ખંડ ૧, કડી ૩૧

૧૧ પ્રસિદ્ધ: જૈન શ્વેતાંબર દોન્દરન્સ હેરદડ, જુલાર્ધ-ઓગસ્ટ, ૧૯૧૭
 તથા મુનિ ધર્મવિજયજી તરદ્ધી શમામૃતમ્ છાયા નાટકની સાથે.

આવી એ મધુ માધવી રતિ ભલી, ફૂલી સવે માધવી,
પીલી ચંપકની કલી, મયણુની દીવી નવી નીકલી,
પામિ પાડલ કેવડી ભમરની પૂગી રલી કેવડી,
ફૂડે દાડિમિ રાતડી વિરહિયાં દોહડી હુઈ રાતડી.

—ખંડ ૨, કડી ૨૬

ઊઠી ચાદર ચીર સુન્દર, કરી દીલી કસો કાંચલી,
આંજી દોચન કાજલે, સિરિ ભરી સીમંત સિન્દૂરની,
લેધ સાથિધ નેમિકુંવર સવે ગોવિન્દની સુન્દરી,
વાડીએ ગિરનાર હુંગરિ ગધ સિંગારિણી ખેલવા.

—ખંડ ૨, કડી ૩૧

ગાજંતિ ગજગેલિ ગંજનગતિ ગોરી ગુણે આગલી,
સારી સાવ સુભાવણી સરસતી સા દીસતી સુન્દરી,
માગી નેમિ વિવાહ કારિણી કરી કન્યા કૃતીણી કલા-
વંતી કુંચરી ઉચ્ચસેન કૃત્તની ગોવિંદિ રાજ્યમતિ.

—ખંડ ૩, કડી ૧

મૂકીછં પકવાન વાનિ ધવલાં દેસાઉરી સૂખડી,
પીલી દાલી અખંડ શાલિ સુરહું વી સામટાં સાતણાં,
ટાઠાં દેપ દહીં અઉપરિચલું ગંગાજલે ઉત્તવસે,
કાથે કેવડીએ, કપૂર સરિસે તંબોલિ પાનાઉલી.

—ખંડ ૩, કડી ૮

જે ગંગા નીલ કાન્તા કિ ડાલા ખુરાસાણીઆ,
સીંધલ સીંધુઆ કલદથા કારમારિયા કુંકણા
દૂંકા કાનિઆ નક ચાનિ પિહુલા પુવે પાગે નીસલા
તે હે ચાદવ કુંચરા તરવયાં તેજી તુખારે ચચા.

[હંદોદોપ પુષ્પળ છે.]

મોતી મંડિત મુંડિ દંડસરલા દીસંત દંતુસલા,
હીરાલાં ઝલકંત સોવન કડી, સિંદૂર ભાસે ભલા,

ધાલી ધૂતરીઆત્ર પાખર, ખરે હીરે જડી જેહની,
અંગે નેહ ગજેન્દ્ર ઉપરિ ચઝ્યા ચાલંતિ રાણા સવે.

—ખંડ ૩, કડી ૧૮-૧૯

સં. ૧૪૬૬માં જૈનેતર કવિ ભીમે 'સદયવત્સપ્રખન્ધ' ૧૨ એ નામનું ૬૭૨ કડીનું એક અદ્ભુતરસિક કાવ્ય લખ્યું છે. સદયવત્સ—સાવલિંગા—ની લોકકથા એ કાવ્યનો વિષય છે. જૈનેતર કવિઓમાં લોકવાર્તાના લેખક તરીકે 'હંસાવલી'કાર આસાઇત પછી આ કવિ પહેલો જ છે. પ્રાચીન ગૂજરાતીના કવિઓમાં ભીમ એક જિંથી પ્રતિનો કવિ છે; અને મેં અન્યત્ર જણાવ્યું છે તેમ, એની કૃતિને પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યનું સર્વોત્તમ 'રોમાન્સ' હું ગણું છું. વિવિધ માત્રામેળ છંદો તથા દેશીગંધ ઉપરાંત એ કાવ્યમાં એક સ્થળે અક્ષરમેળ ચામરનો પણ પ્રયોગ થયો છે.

ધારાનગરીના ધરવીરરાયની પુત્રી લીલાવતી નાયક સદયવત્સ ઉપર આત્યાસક્ત થતાં કાષ્ઠબક્ષણ કરવા તૈયાર થાય છે, પણ આખરે સદયવત્સ ધારાનગર જાય છે અને તે બન્નેનું લગ્ન થાય છે. તેનું વર્ણન કવિએ ધોળમાં કયું છે, જેમાં વચ્ચે વચ્ચે ચામર આવે છે—

(હૃદ ધૃદલ : ધન્યાસી)

આમણ તણુઉ અણાવિઉ એ નરવરિઇ તરલ તુરંગ,
સાદણપતિ પલણાવિઉ એ પલાણિ પવંગ,
તીણુઉ વરરાઉ ચડાવિઉ એ. ૯૪

૧૨. અપ્રસિદ્ધ: હાથપ્રત, સાગરના ઉપાશ્રયનો ભંડાર, પાટણ, તથા પ્રાચ્ય વિદ્યામન્દિર, વડોદરા (જે પ્રત). આ કાવ્યના પરિચય માટે જુઓ 'વસન્ત', ચૈત્ર-વૈશાખ તથા શ્રાવણ સં. ૧૯૭૨માં સ્વ. ચિમનલાલ દલાલનો લેખ 'સદયવત્સ સાવલિંગાની લોકકથા.' ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંશોધન વિભાગ તરફથી આ કાવ્ય છપાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે. (સંપાદક પ્રો. મંજુલાલ મજમુદાર.)

ચામર—

ચડંતિ પેવિ જે જુડંતિ તે તરંગ આણુયૂ,
જે સુદ્ધખિત્ત સાલિહુત્ત લક્ષણે વપાણિઉ,
પાયા લહું તિ કીકી પયડ હોમ દીઉ આસણે,
સોહંતિ સુદયવત્સવીર તે તુરંગ આસણે. ૯૫
ચિહું દિસિ ચામર હલધ એ સિરવરિ એ સોહધ છાત્ર,
વિપ્ર વેઉધુનિ ઉચ્ચરધ એ આઆ આગલિ એ નાનાવિધ પાત્ર.
ખહુ ખંદિણુ કલરવ કરધ એ. ૯૬

ચામર—

કરંતિ ખંદિણુ અણિક્ક મંગલિક્ક માલયં,
વિચિત્ત નિત્તિ પત્ત પાડરાગ રંગ તાલયં,
ચડી તુરંગિ ચંગિ અંગિ સાર સુન્દરી રમે,
તિ ચાલવંતિ નારિ ચ્યારિ ચામરં ચિહુ દિસે. ૯૭
વર આગલિ ચિહિ સંચરધ એ આઆ રાણુ લે એ સરિસઉ રાઉ,
પાયદલ પાર ન પામીધ એ આઆ વલીયડઉ એ નીસાણુડે ધાઉ,
હય હીસધ ગયરાય સારસી એ. ૯૮

ચામર—

કરિતિ સારસી ગમ્મદ સંડિ સુંડિ ડંખરં,
નીસાણુ દોત્ત હક્ક ધાઉ હૂઅ તાવ અંખરં,
ઉચિત્ત વાઉ દિંતિ રાઉ વેગિ તાવ રધકરે,
પેમિ સુદયવત્સવીર પત્ત તોરણુધ વરે. ૯૯
ગયગામિણિ ગુણુ વિન્નવધ એ આઆ શશિમુખી એ કરધ સિણુગાર,
હાર એકાઉલિ ઉરિ હવધ એ આઆ કંદર્પુ એ સમઉ કુમાર,
અહિણુવઉ ઇંદ નરિંદવરે. ૩૦૦

ચામર—

નરિંદ ઇંદ મત્ત લોધ લોયમનિઝ સોહએ,
અદ્દિદ્દિદ્દિ માણિણી મણુંતરંગિ સોહએ,

ભવાનિપત્તિ પાયભત્તિ કંતલક્ષ કામિની,

તે સુદૃવીર વન્નવંતિ ગે ગયંદગામિણી. ૩૦૧

શાલિસૂરિના ‘વિરાટપર્વ’નો પરિચય આપતાં આરંભમાં જ માણિક્યસુન્દરસૂરિકૃત ‘શુકરાજકથા’નો^{૧૩} ઉલ્લેખ કર્યો છે, કે જેમાં કરવામાં આવેલા ઉદ્ધરણને આધારે ‘વિરાટપર્વ’ ના રચનાકાળથી ઉત્તરમર્્યાદા નક્કી થઈ શકે છે. સભારંજની ગદ્યશૈલીમાં —‘બોલી’ માં—રચાયેલું માણિક્યસુન્દરનું ‘પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર’ સં. ૧૪૭૮ માં રચાયેલું છે, એટલે ‘શુકરાજકથા’ નો રચનાકાળ પણ એ અરસામાં હોઈ શકે. ‘શુકરાજકથા’ સરલ સંસ્કૃત ગદ્યમાં લખાયેલું એક જૈન ધાર્મિક કથાનક છે. એ કથાનકનો કોઈ અજ્ઞાત લેખકે મધ્યકાલીન ગૂજરાતી ગદ્યમાં સંક્ષેપ પણ કરેલો છે મૂળ સંસ્કૃત કથાનકમાં વચ્ચે વચ્ચે પ્રાસ્તાવિક સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પ્રાચીન ગૂજરાતી સુભાષિતો પણ ઉતારેલાં છે. ગૂજરાતી સુભાષિતોમાં એક સ્થળે નીચે પ્રમાણે ઇન્દ્રવજ્રાની કડી મળે છે:—

પુણ્યપ્રભાવિ શશિ સૂર્ય ચાલદ,

પુણ્યપ્રભાવિ ફલ વૃક્ષ આલદ,

પુણ્યપ્રભાવિ જલુ મેઘ મૂકદ,

સમુદ્ર મર્્યાદ થકી ન ચૂકદ,

આગળ ‘વિરાટપર્વ’માંથી જે અવતરણો આપવામાં આવ્યાં છે તે પૈકી ૧૬ તથા ૧૭ માં કડીમાંથી એક એક પંક્તિ લઈને ‘શુકરાજકથા’ના લેખકે દૈવની પ્રજ્ઞલતાના વિચયમાં નીચે પ્રમાણે એક સુભાષિત બનાવી કાઢ્યું છે—

(સ્વાગતા)

દૈવ દાનવ રાહિત રાણુઉ,

દૈવ આગલિ ન કે સપરાણુઉ;

૧૩. શ્રીહંસવિજયજી જૈન લાયબ્રેરી, અમદાવાદ તરફથી પ્રસિદ્ધ ‘શુકરાજકથા’માં ઉદ્ધૃત થયેલાં ગૂજરાતી સુભાષિતો માટે જુઓ ‘રૂપસુન્દરકથા’, ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૭.

ડંગનધ ધરિ જલ વહિઉ હરિચન્દધ,
ભાંલડિ મરણુ લાધુ મુકુન્દધ.

‘વિરાટપર્વ’માંથી આપેલાં અવતરણોની પંક્તિઓ તથા ઉપર્યુક્ત સુભાષિત વચ્ચે નજીવો પાદરેર છે તે મુકાબલો કરતાં જણાઈ આવશે.

સોળમા સૈકે.

સોળમા શતકના આરંભમાં સં. ૧૫૦૨ માં ધનદેવગણિનો ‘સુરંગાભિધાન નેમિનાથકાગ’ ૧૪ મળે છે. નેમિનાથનું ચરિત્ર—વૈરાગ્યપ્રાપ્તિનું છટાદાર વર્ણન આ કાવ્યમાં સંક્ષેપમાં કરેલું છે. એના આરંભમાં તથા અંતે એકએક શાદૂલવિકીડિત છે. આરંભમાં—

દેવી, દેવિ નવી કવીશ્વરતણી વાણી અમીસારણી,
વિદ્યા સાયરતારણી, મલત્રણી, હંસાસણી સામિણી,
અંદા દીપતિ જીપતિ સરસતી મધ વીનવી વીનતી,
ખોલું નેમિકુમાર કેલિની રતિ કાગિઈ કરી રંજતી.

અંતે—

સામી કેવલ કામિની કરિ ધરી, રાજમતી નાદરી,
સા સારી નિજકાજ રાજકુમારી, મુગતિઈ ગઈ સા વરી.
જે રેવધ ગિરિરાય ઝિપરિ ગમધ, શ્રી નેમિપાયે નમધ
તે પામધ સુખ સિદ્ધિ, રિક્કિલિં રમધ, શ્રી શાશ્વતી ભોગવધ.

પ્રભાસપાટણના કાયસ્થ કવિ કેશવદાસનું છન્દોગદ્ધ ‘કૃષ્ણ-લીલા કાવ્ય’ સં. ૧૫૨૬ માં ૧૫ રચાયું છે. એમાં કવિએ શ્રીમદ્—

૧૪. અપ્રસિદ્ધ: હાથપ્રત પાટણ ભંડારમાં. કાવ્યની નોંધ માટે જુઓ ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’, ભાગ ૧. પૃ. ૪૩-૪૪.

૧૫. શ્રી. રામલાલ મોદી, શ્રી. ઠાકોરલાલ ચોકસી વગેરે આ કાવ્યનો રચનસંવત સં. ૧૫૬૨ માને છે. શ્રી. નટવરલાલ દેસાઈએ એ મતનું ખંડન કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. આ સંબંધમાં પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષની દલીલો માટે જુઓ ‘ગૂર્જરાતી’ના ઈ. સ. ૧૯૩૬ ના દ્વીપોત્સવી અંકમાં, શ્રી. મોદી તથા શ્રી. દેસાઈના લેખો. ‘કૃષ્ણલીલા કાવ્ય’ શ્રી. અંબાલાલ જનીએ સંપાદિત કરી બહાર પાડ્યું છે.

ભાગવતના દશમસ્કન્ધનો સારોદ્ધાર કર્યો છે, અને તે પ્રેમાનંદના દશમ-સ્કન્ધની જોડમાં મૂકી શકાય એટલો ઉચ્ચ ક્રોડિનો છે. એમાં રાસક્રીડાવર્ણનનો તેરમો સર્ગ આખો શાદૂલવિકીરિતમાં છે. છંદ શુદ્ધ છે, એટલું જ નહિ પણ કર્તાએ તેને પોતાની કવિત્વશક્તિથી દિપાવ્યો છે. આપણા પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યના ભૂષણરૂપ એ સર્ગ-માંથી મહત્ત્વનો ભાગ અહીં ઉતાર્યો છે:

(શાદૂલવિકીરિત)

જાણી સુન્દર શોભના શરદની ઉજ્જવલ ઓપી દિશા;
ઊગ્યો તો ઉદુરાજ રાજિત કલા, અરુણે જ દીપી દિશા.
દેખી માધવ મલિકા જ કરણી, ફૂલી તેં ફૂલી રહી,
કીધું મન મુરાર રાસ રમવા, માયા મહા આશ્રયા. (૧)

ઊભો એક અનંત પ્રીત્ય ધરતો નંદન જે નંદનો,
વાણો વેણુ રસાલ બાલ વનમાં, પ્રેમા બહુ ઊપનો,
સૂણ્યો સુન્દર સાદ સાદરપણે, પીચૂપ પીવા વળી;
જાણ્યું અંગ અનંગ કોલ્ય ગુણ થ્યો, નારી નિશા નીકળી. (૨)

દોહ્તી દોહ વિછોહ કો વિરહિણી ચાલી જ વૃંદાવને,
મૂક્યાં બાળક ધાવતાં રવડતાં, મોહી મને માનની;
મેહલી કોય પરીશતી જ પ્રિયને, કંકન્ન પાયે ધર્યાં,
આવી કો અધલીપતી જ જમલી, અંજન્ન અઘરાં કર્યાં. (૩)

x

x

x

મીઝ્યાં લોચન માંહ માધવ મલ્યો, યોગે જ ધ્યાને ધરી,
પામી સંગમ પ્રાણુનાથ પ્રિયનો તેં પ્રાણુ ત્યાગે કરી;
મોહી નારી મતંગ મત્તગમની, ચાલી રસે વન દિશે,
દોઠો દેવદયાલ કેલિ કરતો, પૂરે વ્યકારે નિશિ. (૫)

x

x

x

શ્રીભગવાનોવાચ—

સાધ્વી સુન્દરી ! શું ઇહાં વન વિષે, આવીય રાત્રે તહો ?
વાહાલું તે મન્ય જે સુહાય સહુને, તે કામ કીજે અહો;
કેમે નીકળીઆં અઝણુ જ વને કારણુ સાચું કહો,
જોતાં હોંડશે તાત માત ભતીં, રાત્રે ઇહાં મા રહો.” (૭)

x

x

x

પ્રીનાં વિપ્રિય વાક્યઆણુ વનિતા લાગાંજ કાને જશે,
હૃદયે ખેદ, નિરાશ આશ સવલી, ચિંતાજ પામી તશે;
સૂકા હોદ, મુખે ખડી, સુખ નહી, નિશ્વાસ મૂકે વલી,
નયણું નીર, લખે જ ભૂમિ ચરણે, તૂળિણુ રહી ટલવલી. (૧૧)

x

x

x

આવી એક અનેક નાર્ય જ મળી, એટા ઉદારી કરી,
વાહો વેણુ રસાલ મોહન મુખે, ગાયે સહુ સુન્દરી;
આવ્યાં તે યમુનાતટે સહુ મળી, શીતલ્લ વેલુ ભરે,
માંદ્રું મંડળ રાસ લાલસપણે, આનંદ અંગે ધરે. (૧૬)

નારી યાદ્યપ્રસાર રંભણુ કરી, ચુંબન લીયે વલી,
નાના નર્મ નખાત્રપાત સ્તનને, કામે હવી આકુલી;
માની માનની માધવે જ મન શું, હંકાર પામી પછે,
જાણ્યું આજ ત્રિકાલમાં નહી વધૂ તોણે અમારે અછે. (૧૭)

તેને સૌભગ ગર્વ સર્વ હરવા દેવે દયા તો કરી,
હૃદયા અંતરધ્યાન ધૂન્ય ધરતા, હૈ હૈ કયલાં ગ્યા હરિ ?
આહાહા ભગવાન આજ અહને મેલી ગયો ભોળવી,
લાગે તાપ અપાર પ્રાણુપ્રિય તેં રામા સહુ રોળવી. (૧૮)

x

x

x

જીવે સજ્જન તાપ ટાલી તરશા, પીતાંજ તાલી કથા,
નાશે કલ્મષ કોટિ કોટિ ભવનાં, તૂં કાં ન ટાણે વ્યથા ?

મૂક્યાં સજ્જન તાત, માત, ભત્રી, બ્રાતા ઉલ્લંઘી કરી,
આખ્યાં શર્ણુજ એક નાથ તૂંડરે, તો કાં તજે શ્રીહરિ? (૩૬)

ગોપી એક અનેક પ્રેમભરથી ગહેલી વિલાપે થઇ,
નાથે નાથ અનાથ સાહસ ધણું, તો દેહલજ્જન ગઇ;
દીકા દેવ મુરારિ દષ્ટિ સહસા સૂર્યેન્દુ કોટિ કલા,
પીતાંબર પરિધાન ક્યામ તનુને, સોડે મહા નિર્મલા. (૩૭)

x

x

x

ગોપી નાથ નિરીક્ષણે જ હરખી, સંતોષ સાચો થયો,
પામેં પ્રાજ્ઞ અનંત ચિત્ત ધરતાં, તિં તાપ તેહનો ગયો;
કાંતાયુથ વિધૂતશોકકલુષા, પાખલ્ય તે પરવરી,
સોડે જેમ સવે જ ભક્ત્ય કરતી, આનંદલીલા ધરી. (૪૧)

આખ્યાં તે યમુનાતટે, જલ વહે, કોમલ છે વાલુકા,
વારયાં કુંજ નિકુંજ મંદિર ધણાં, સાધ્યેં બહુ બાલકા;
બેઠાં ત્યાં જ મુરારિ નારી સધલી પાખલ્ય કુંડે કરી,
લક્ષે અંગ અનંગ કોટિ અધિકી લાવણ્યલીલા ધરી. (૪૨)

x

x

x

એવાં કૃષ્ણ અનેક વાક્ય વદતાં ગોપી ચ તોપી સહુ,
ટાળ્યો તે વિરહાગ્નિ તાપ તનુનો, આનંદ ખેલે બહુ;
માંડચું મંડલ રાસ લાલસપણે, એકેક ગોપી વિચ્યે,
આપે એક અનેક રૂપ ધરતો, તે તેહ તેહે રુચે. (૪૭)

x

x

x

વાહે હુંદુભિ દેવ, સેવ કરતા પુષ્પો જ વર્ષી રહ્યાં,
ગાયે કિનર સર્વ કૃષ્ણગુણને તેણે ન જાયે કહ્યા;
વાજે નૃપુરકિંકિણી વલયયુક્ત ગૌરાંગ ગોપીતણી,
સોડે મધ્ય મુરારિ મરકત જશે, હેમાંગમાંહે મણિ. (૪૯)

પાદં-યાસ, વિલાસ, હાસ્ય મુખનું, તે ધન્ય વેળા વલી,
લાલે જે કુચ વસ્ત્ર કુંડલ કરી, વર્ષા જસી વીજલી;

ગાએ એક અનેક ઉચ્ચ સ્વરશ્રાં, નાએ ઘડુ આલિકા,
તેનું ગીત ચરિત્ર વ્યાપી સઘળે દેતી વને તાલિકા. (૫૦)

x

x

x

લીધો કાન્ત રહસ્યજ્ઞે વાનતયા, શ્રીકાન્ત સોહામણો,
ગાતી, કંઠ કરારવિન્દ ધરતી, તો પ્રેમ વાધ્યો ઘણો;
કીડા એહ અશેષ શેષ ન લહે, વાગીશ જાણે નહી,
તે હું કીટક કોણુ માત્ર ફહેવા, લીલા ન જાએ લહી. (૫૨)
જૂએ જે સુરલોકનારી સઘળી, કામે લવી આકુલી,
મૂર્છા માંહ વિમાન માન સવિ ગ્યાં, ચિત્રસ્થ જાણે વળી;
આ લોકે અવતાર ગોકુલ વિષે, તેણે સમે કામિની,
વાંછે તે વ્રજનાથ સાર પદવી, સેવા હુએ સ્વામિની. (૫૩)

x

x

x

હોએ છે પરભાત, રાત વિરમી, ગોપી જ આવી ધ્યે,
નાના કામ કરે ન વિભ્રમ વશે, લીલા ન તે વીસરે;
આખો એહ પ્રસાદ કૃષ્ણુ ધડને, તે દેવ કહને નહી,
અહ્મા, ઈશ્વર, ઇન્દ્રરાજ જુઅતાં, ગોપી જ બદાલી થઇ. (૫૭)
ગોપી કૃષ્ણુ વિલાસ રાસ રસમેં ગાએ જ પ્રેમે કરી,
કો વા કર્ણુ સુણે જ પ્રેમભરથી, તેહને જ તૂપે હરિ;
આપે વાંછિત ભુક્તિ મુક્તિ અથવા ધર્મર્થ યાએ વલી,
કામી કામજ, લોભ ક્રોધ દેહના તે દષ્ટિ જાએ ટલી. (૫૮)
સ્વામી મેં જ અજ્ઞાણુતે અપદ્ધતે કીર્તન્ન તાં કર્ણુ,
તે હું કૃષ્ણુ કૃપાન જાળક ભણી, ખાંતે જ કીજે ખરું;
યાએ કેશવદાસ આશ સખળી, જે રાસ કહે રમો,
તહેં હું અપરાધીયો જ જમલો, મું રાખવો તું ગમે. ૧૯ (૫૯)
એ જ કાવ્યમાં અન્યત્ર ભુજંગપ્રયાત અને તોટકનો પણ

પ્રયોગ છે. જુઓ શ્રીકૃષ્ણુની પ્રાતઃક્રિયા તથા ભોજનલીલા વર્ણવતું
નીચેનું અવતરણ:—

(ભુજંગપ્રયાત)

ઇકા આવતી ગોપિકા પાતલીએ,
 ઉધા આવતી આઉલી કલ્પ લેધ;
 ઇશે દંતધાવા કરી દોષ ટાલે,
 કપૂરે કરી કોગલા મોં પખાલે.
 લઇ હેમની કાંકશી માત મ્હોટી,
 પછે ઓલતી આપણે હાથ ચોટી;
 મહા મર્દન મોધરેલે કરાવે,
 ખલ્યે ખાંડની કૃષ્ણને નેવરાવે.
 યમૂનાજળે યુવતી હેમગોળા
 ભરી ઉજળ પાનીયમાં તેહ ભેલી;
 મળા કામિની કૃષ્ણનું દિલ ચોળે,
 અતિ આનંદે નંદનંદો અંધોલે. ૧૭

x

x

(તોટક)

કંઈ આથળ અંગ તરૂર તણાં,
 ફલ ક્રોમલ સુન્દર સ્વાદ ધણાં;
 બલ-કેશવ બે જળ માંહિ જમે,
 જુદા રોહિણી માતને મન ગમે.
 હરિ હસ્ત ધૂયા જમુનાનિ જલે,
 કરી મજ્જળ નિર્મલ નીર ધણે;
 બહુ આવન અંદન હાથ ચલે,
 ભરી ગાલ કપૂર પુંગી તંબુલે. ૧૮

વીરસિંહકૃત 'ઉપાહરણ' ૧૯ પણ સોળમા શતકની પહેલી

૧૭. એજન, પૃ. ૧૦૫

૧૮. એજન. પૃ. ૧૦૬

૧૯. પ્રસિદ્ધ : મારા વડે સંપાદિત (પ્ર. કાર્પેસ ગૂજરાતી સભા ત્રૈમાસિક, પુ. ૨-૩)

પચીસીનું જ કાવ્ય છે. એનો કાવ્યમંધ દૂહા, ચોપાઈ, ભુજંગી, દેશી અને બોલી વડે મંધાયેલો છે. તેમાંથી ભુજંગી જોઈએ. ઉપાની સખી ચિત્રલેખા સરસ્વતીની આરાધના કરવાનો વિચાર કરે છે, એ પ્રસંગનું વર્ણન છે—

ચિત્ત જે તત્ત વિદ્યા કહીજઈ,
હોઈ પાસિ તે દાસી થાઈ અ લીજઈ;
નિશિવાસરે તાસ અ ન્યાસ કીજઈ,
અવિન્યાસ વીમાસતે કાજ સીજઈ.
વિમાસી યસું ચિત્તસું સા કુમારી,
ભણી ભારતી વાર તેણે પધારી;
થૈ કોટિસું પા પ્રબોડી, ૨૦
કરી વીનતી દીન થૈ હાથ જોડી. ૨૧

કવિ વિષ્ણુદાસ ભીમે સં. ૧૫૪૧ માં બોપદેવના ‘હરિલીલા-વિવેક’ને અનુસરીને ‘હરિલીલાખોડશકલા’ એ નામથી ભાગવતનો સારોદ્ધાર કર્યો છે, તથા સં. ૧૫૪૬માં કૃષ્ણમિશ્રના ‘પ્રબોધચન્દ્રોદય’ નાટકનો ‘પ્રબોધપ્રકાશ’ નામથી ગૂજરાતી પદ્યાનુવાદ કર્યો છે. એ બન્ને કૃતિઓમાં ભુજંગપ્રયાતનો પ્રયોગ મળે છે. ‘હરિલીલા’માં—

અરે સાંભણુ પુત્ર ! સાચુ સંકેત,
જે કારણુ બંધ નઈ મોક્ષ હેત;
થોડા માહિ કહૂ વિચાર રૂઢુ,
હરિ સત્યસ્વરૂપ સંસાર રૂઢુ. ૨૨

‘પ્રબોધપ્રકાશ’માં—

હરિભક્તિ કારણુ અવતાર એવ,
પ્રગટ્યા થાંભ ફોડી નરસિંહ દેવ;

૨૦. મૂળ પ્રતમાં અક્ષરો ખૂટે છે.

૨૧. ‘હપાહરણુ,’ પંક્તિ ૧૩૪-૩૭

૨૨. ‘હરિલીલાખોડશકલા’ (સં. શ્રી. અંબાલાલ જાની), પૃ. ૬૪

દુષ્ટ દાનવ હરણુકશ્યપ વિડાર્યુ,
નિજસેવક સંત પ્રદલાદ તાર્યુ.

x

x

x

ચિદાનન્દ, ગોવ્યન્દ, વૈકુંઠ ભૂપ,
શ્રીનાથ, નારાયણ, વિશ્વરૂપ !
મંસારનિદ્રાનિવારણ મુકુન્દ !
કરિ હરિ હૃદય ઉદય-પ્રભોધયન્દ્ર. ૨૩

સં. ૧૫૫૦ આસપાસ^{૨૪} સાંડેરગચ્છીય સુમતિસૂરિના શિષ્ય શાન્તિસૂરિએ દાનમાહાત્મ્ય ઉપર પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ગૂજરાતી એમ ત્રણ ભાષાઓમાં ૧૩૭ કડીનો ‘સાગરદત્તરાસ’ રચ્યો છે. સ્વ. ચિમનલાલ દલાલના શબ્દોમાં કહીએ તો, “કાવ્ય ઉચ્ચ પ્રતિનું છે અને આ તેમ જ તેમના શિષ્ય ઈશ્વરસૂરિકૃત ‘લલિતાંગચરિત્રરાસ’ સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત કાવ્યોની સરખામણીમાં સારી રીતે ઝિભા રહે એમ છે.” પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ઉપરાંત ગૂજરાતીમાં પણ એમાં વૃત્તો વપરાયાં છે. જોકે ભાષા પ્રાકૃતપ્રચુર છે. ભુજંગપ્રયાતનાં બે ઉદાહરણ આ રહ્યાં:—

૨૩. ‘પ્રબોધપ્રકાશ’ (સં. શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી). પૃ. ૪૮-૪૯

૨૪. આ જ અરસામાં પાટણના કવિ ભાલજી કરેલા કાદંબરીના પદબંધ અનુવાદમાં મૂળની આર્યાનો ગૂજરાતી સમશ્લોકી અનુવાદ,

અવિરલ આંસુસ્નાનઘ વિયોગપાવક પડી નિરંતર ઈ
તવ રિપુતરુણીકૃચ વ્રત નિર્મુક્તાહાર અણસરઈ.

(બીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૮)

એ ધ્યાન ખેંચે છે. આર્યા માત્રામેળ હંદ છે, પણ સંસ્કૃત વાક્યમયે વારસામાં આપેલા એ છન્દનો પ્રયોગ તથા સમશ્લોકી અનુવાદની રીતિ પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં વિરલ હોઈ, તેટલા પૂરતી, અહીં તેની નોંધ લીધી છે. સહજસુંદરના ‘ગુણરત્નાકરછંદ’ ના મંગલાચરણમાં પણ આર્યાનો પ્રયોગ છે.

(૩૫સુંદરકથા, ઉપોદ્ધાત)

મંહે ધરધરે ઘિંદિ (ધિ)ણી ધુમયંતા,
તિગામિણી ઉછત્રીર દાસંતિ મંતા;
મિલી પામરી ચચ્ચરી દિંતી તાલી,
રલિયામણી રાતડી રમઇ બાલી.
સરઇ ચંદકંતી મણી અમીય-ધારા,
હરઇ માણિણી-માણુ-સંમાણુ-સારા;
સસી નિમ્મલો સાહુ ચિત્ત વહિતો,
ઇમે એરિસો સરિયકાલો નિવત્તો.(કડી ૨૧-૨૨)^{૨૫}

આ શાન્તિસૂરિના શિષ્ય ઈશ્વરસૂરિએ સં. ૧૫૬૧ માં લલિતાંગ નરેશનું જીવન વર્ણવતું 'લલિતાંગચરિત્ર' લખ્યું છે, તેમાં ઇન્દ્રવજ્રા અને ઉપેન્દ્રવજ્રા વૃત્તો વપરાયાં છે, એમ સ્વ. ચિમનલાલ દલાલ નોંધે છે, એમ જ હાથપ્રતની પુષ્પિકામાં પણ એ મુજબની નોંધ છે. પરંતુ પાટણમાં સંઘના ભંડારની હાથપ્રત તપાસતાં એમાંથી એ વૃત્તોના પ્રયોગ મને જડ્યા નથી. છતાં એ જ કાવ્યમાં સગ્વિણી, નારાય અને દ્રુતવિલમ્બિત એ ત્રણ વૃત્તોના પ્રયોગ સાંપડે છે. ત્રીજા અધિકારના અંતમાં નીચે પ્રમાણે પાંચ સગ્વિણી છે:—

બહુ અ ઉચ્છાદ નરનાદ જિયસત્તુ ઉ,
સહુ સયણુ સણિય તથે વસંત પત્તઉ,
દિઅઇ રજજુહુ કુમરસ કરમોયણે,
પત્ત બહુ લોય કોહિહા લોયણે. ૪૬
દેસ દલસેસ બહુ ગામ પુર પદણા,
ખેડ તસુ રેડ રયણાઇ આગર ધણા,
ગય તુરિય સાહણા યુવરહવાહણા,
બહુ અ ધણુ ધન્ન ભંડાર ભંડહ તણા. ૪૭

^{૨૫}. મૂળ પાટણ ભંડારની હાથપ્રત ઉપરથી સં. ૧૯૭૧માં દરાવવામાં આવેલી નકલ વરોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યામન્દિરમાં છે. તેમાંથી પ્રસ્તુત અવતરણો એ સંસ્થાના જૈન પંડિત શ્રી. લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધીએ મારી વિનંતી ઉપરથી મોકલી આપ્યાં હતાં, તે બદલ તેમનો આભારી છું.

બહુતર રાય પાયઠ્ઠ પરિયણુ જણા,
પુણુ સોવણુ રૂપાઇ કુખ્યં જણા,
સત્ત બૂ પીઠ બહુ મંદિરા,
ધણુ કણુય રૂપ્ય રચ્છાઈ અધ સુંદરા. ૪૮

એય સત્તંગ રજ્જઠ્ઠ રિંદી જૂડે,
પુણ્ય પુણ્યેણુ સિરિ વાસ પુર નિવસુડે,
પુણ્ણવધ જુત નર ભોગદત્ત માણુએ,
માણુઅ ભવિઅ રદો ગુંદ જિમ જાણુએ. ૪૯

અદિણુવડે ઈંદ્ર ગોવિંદ કધ ચંદઉ,
કુમર લલિઅંગ લલિઅંગ ચિર નંદઉ,
દિંતુ આસીસ ઇમ લોય સહુ નિજગિહં,
કુમર રાઓ વિગંતૂણુ ભુજધ સુહં. ૫૦

એથા આધકારમાં નીચે પ્રમાણે નારાય અને દ્રુતવિલમ્બિત મળે છે:

(નારાય)

રહંતિ નામ ચંદ જામ તાસુ સગ્ગસંવરા,
વરંતિ જીણુ હેઉ તીણુ જુજઝ કજ્જ સુંદરા,
સુજ્જેડ જીણુ જરહ અંગિ જીવરક્ષ્મ સોહિયા,
મિલંતિ સૂર સમરતુર નદ સદ ખોહિયા. ૪૨

(દ્રુતવિલમ્બિત)

ખુણિય ખિત્તિ નીસાણુ નિનધિહિં,
ઠમઠમ ઠઠ્ઠ ટુલ્લ ધણુ સદિહિ,
ભરહ ભેરિ ભંકાર નિવજ્જઈ,
જાણુ કિ પાવસપણુ ધણુ ગજ્જઈ. ૪૩

ઈશ્વરસૂરિનું બીજું એક કાવ્ય ' ઇસરશિક્ષા ' ૨૬ મને મળ્યું હતું.
૨૮ કડીનું એ ટૂંકું કાવ્ય આખુંયે ઉપજાતિવૃત્તમાં છે. એમાં કર્તાએ

૨૬. પ્રસિદ્ધ, મારા વડે સંપાદિત, ' ગૂજરાતી ' નો દીપોત્સવી અંક,
ઈ. સ. ૧૯૩૭.

સાદી ભાષામાં હિતબોધ અને ધર્મબોધ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.
ઉદાહરણ—

પૂછ્ય અનય જાણ્ય પુણ્યવંત,
પૂછ્ય નહીં નાણ સુ મધ્યમંત,
પૂછ્ય ન, જાણ્ય ન, મનિ ગર્વ આણ્ય,
ત્રિતીય તે કુણ કહી વખાણ્ય.
જાણ્યું આછું વાત ઘણી ઘણેરી,
જોણ્યું નહીં હું પુણ્ય ફેરફેરી,
ફૂંડે મહાપાતકે કામ કાચકે,
મંસારિ ચમ સારુ નિદાન સાચકે. (કડી ૧-૨)

ફલ-શીલિ વારુ, અતિમેલ માંડ્ય,
જે દુહવ્યાં પ્રીત કિમય ન છાંડ્ય;
જોણ્ય વિમારી દદ મંત્ર ગાઢકે,
તિણિ પ્રેમિનકે, વચ્ચ, શરીર તાઢકે. (કડી ૧૨)

વિવહારી જે સત્ય કિમય ન લોપ્ય,
લેખ્યું પલેખ્યું કરતાં ન કોપ્ય;
લલણ્યું લિયય આપણ આણિ દેવકે,
વાણિજ તથા મિત્ર મર્યકે કરેવકે. (કડી ૧૩)

વાચકલ્ય દિય સીખ વડાં સ કીજ્ય,
ઉતાવલે ઉત્તર નેવ દીજ્ય;
તે હુમ સુધા પાલિ પ્રણામ માડી,
વિવેકસુખ છય અતિહિં અનીડી. (કડી ૨૦)

ચઉવીસ જે દેવ મહા પ્રસિદ્ધ,
કુલવર્ધ, શ્રુતવર્ધ, જિનધર્મવર્ધ;
ઘણી કિસી ઈસર સીખ દીજ્ય,
મન મુદ્ધિ તો તેહ પ્રણામ કીજ્ય. (કડી ૨૮)

સોળમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયેલા, 'વિમલપ્રખન્ધ'ના કર્તા પ્રસિદ્ધ કવિ લાવણ્યસમયની 'ચતુર્વિંશતિજિનસ્તુતિ' ૨૭ પછી ૨૮ કડીનું કાવ્ય છે. એમાં માત્ર છેલ્લી કડી હરિગીતમાં છે. બાકી સર્વત્ર માલિનીવૃત્તનો પ્રયોગ છે. કવિનું છન્દઃપ્રભુત્વ તેમ ભાષાપ્રભુત્વ ઉચ્ચ ક્રાંતિનું છે.

થોડાંક ઉદાહરણ:—

કનકતિલક ભાંજે, હાર લિંછ નિહાંજે,
ઋષભપય પખાંજે, પાપના પંક ટાંજે,
અરચી નવર માંજે ફૂલરી ફૂલમાંજે,
નરભવ અજુઆંજે, રાગ નિં રોસ ટાંજે. (કડી ૧)
અમીય રસ સમાંણી, દેવદેવે વખાણી,
વયણ રયણ પાણી, પાપવહ્લી કૃપાણી,
સુણિ મુણિ નિ ત્રાણી, પુણ્યચી પદરાણી,
જગિ જિનવરવાણી, એવી એ સાર જાણી.
રમઝમ ઝમકારા નેહરિયા ઉદારા,
કટિતટિ ખલકારા મેખલાકા અપારા,
કમલિ રમલિ, સારા દેહ લાવણ્યધારા,
સરસતિ હુઓ મે જ્ઞાનધારા. (કડી ૨૬-૨૭)

અનુમાને સોળમા શતકના અંતમાં જ્ઞાન કવિએ સંસ્કૃત 'ખિલ્લણપંચાશિકા'નો ગૂજરાતી અનુવાદ કર્યો છે. એમાં એક સ્થળે નીચે પ્રમાણે સંસ્કૃતમિશ્રિત માલિની મળે છે. કવિ ખિલ્લણ સાથે પ્રેમમાં પડેલી તેની શિષ્યા રાજપુત્રી શશિકલા તેને વધસ્થાને લઈ જવાતો જોઈને પોતાની સખીઓને કહે છે:—

અતિશય કરમાણી સામ્પ્રતં કાંઈ બાલા,
હસસિ રમસિ સાથિ નૈવ કિંચિત્ સખીભિઃ

૨૭. પ્રસિદ્ધ, 'જૈનયુગ' માસિક, પુ. ૧, પૃ. ૧૭૮-૭૯, સં. શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ.

જળ લગિ પુરમાર્ગે ગિલ્લણો માઇ દિટ્ટો,
તળ લગિ હૃદયં મે પંચમાણુઃ ક્ષિણાતિ. ૨૮

સોળમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયેલ તપાગચ્છના આચાર્ય ધનરત્નસૂરિના સમકાલીન ભાતુમેરુએ ૩૩ કડીની ‘સ્તંભનપાર્શ્વ-નાથસ્તુતિ’ લખી છે, તે આખીયે દ્રુતવિલમ્બિતમાં છે. જોકે વૃત્તરચના ઉપર કવિનો હાથ બરાબર બેઠેલો જણાતો નથી, એથી છંદોભંગ પુષ્કળ થયા છે; પરંતુ કાવ્યની ભાષા સરલ, પ્રવાહી અને પ્રાસાદિક છે. આ કાવ્યની બીજી એક વિશિષ્ટતા એ છે કે કવિએ તેને ૧૩૨ દલના પદ્યબંધમાં ગોઠવ્યું છે. પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં આ પ્રકારનાં ચિત્રકાવ્યો વિરલ છે, એ દૃષ્ટિએ કૃતિનું ખાસ મહત્ત્વ ગણાય. પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાંથી મળેલી હાથપ્રત ઉપરથી એ કાવ્યનું સંપાદન મેં કર્યું છે, અને તે પદ્યબંધના ચિત્રસહિત ડૉ. ગૂ. સભા ત્રૈમાસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

૨૮. શ્રી. જગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે ‘પ્રાચીન કાવ્યસુધા,’ ભાગ ૪માં આ કાવ્ય સંપાદિત કર્યું છે, તેમાં આ શ્લોક નથી, પરંતુ પૂ. શ્રી. કાન્તિવિજયજી મહારાજ પારેની બે હાથપ્રતો ઉપરથી ‘સાહિત્ય’ જુલાઈ ૧૯૩૨માં મેં એ કાવ્ય છપાવ્યું છે, તેમાં તે છે. ચૌદમા શતકની વૃત્ત-રચનાની ચર્ચા કરતાં આપણે ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’નો આવો સંસ્કૃત-ભિશ્રુત શ્લોક જોયો હતો. પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી એવા બીજા કેટલાક શ્લોક અહીં આપ્યા છે:—

નેત્રપ્રતાપાનલદગ્ધગાત્રે,
હે પદ્મપત્રે, વિમલે, પવિત્રે,
જલે ગ્રહો જન્મ તથાપિ ભિન્ન,
ન ચંદ્ર અરિમ, રવિરક્ષિમ ખિન્ન. (‘૩પસુંદરકથા’, કડી ૩૨)
આધા આવે આદર દીજઘ સ્વર્ણરૂપ્યાદિ દૃષ્ટ્વા,
પાસે કે બેસવા ન ઘણ નિર્ધનેભ્યો જનેભ્યો,
તમે અમારા જીવનપ્રાણ, સ્વાર્થ એકોહિ લખ્યા,
અલ્યા અગ્રહે કુણ, તમ્હે કુણ, સ્વાર્થહીના વદન્તિ.

(‘શારદા’, ડિસેમ્બર ૧૯૩૨, મારો લેખ ‘પ્રાચીન ગૂજરાતી સુભાષિતો’)

સોળમા સૈકામાં લખાયેલાં જણાતાં કેટલાંક હસ્તલિખિત પ્રાચીન ગૂજરાતી સુભાષિતો શ્રી. મધુસૂદન મોદી પાસે છે. એ પૈકીનાં કેટલાંક સુભાષિતો માલિની અને વસંતતિલકામાં છે, એ વસ્તુ ખાસ નોંધ માગી લે તેવી છે.

સત્તરમો સૈકો

સત્તરમા સૈકાનાં વૃત્તબદ્ધ કાવ્યોમાં સૌથી પહેલાં જ કોઈ અજ્ઞાતનામા કવિનો ‘ભવાનીછંદ’^{૨૬} આવે છે. ૨૪ કડીનું એ છંદાદાર કાવ્ય ભુજંગપ્રયાત છંદમાં ભવાનીની સ્તુતિરૂપે લખાયું છે.

ઉદાહરણ:—

ભવાની નમે હર્ષ હૃદયે ન માયે,
ભવાની નમે દુઃખદારિદ્ર જાઇ,
ભવાની નમિ તીર્થની કાડિ કીધી,
ભવાની નમે ભૂમિ નવખંડ લીધી.
હુઇ પુન્ય જે પાત્રનિ દાન દીધે,
હુઇ પુન્ય જે નર્મુદારનાન કીધે,
હુઇ પુન્ય જે વાશિ કાશી વશીજે,
હુઇ પુણ્ય તે પાર્વતીનામ લીધે.
પુરિ દારિકાવાસ ખટમાસ નાહિ,
કરી ગોમતીસ્નાન ગોવિન્દ ગાઇ,
તુલા તેહની એકખીજી ન થાયે,
ભવાની તણુ નામ જેણે જપાઇ.

‘ભવાનીછંદ’વાળા હાથપ્રતમાંથી જ ‘રાધારાસ’ નામે બીજું એક કાવ્ય મળી આવે છે. એનો કર્તા વાસણુદાસ છે. કાવ્ય નકલ

૨૬. અપ્રસિદ્ધ: હાથપ્રત ગુ. વ. સો.ના સંગ્રહમાં નં. ૭૩૮. એ હાથપ્રતમાંનાં કાવ્યો સં. ૧૬૧૧ થી સં. ૧૬૫૫ સુધી લખાયેલાં છે, એટલે ભવાનીછંદનો રચનકાળ મોડામાં મોડો સત્તરમા શતકના આરંભમાં હોવાનો સંભવ છે.

કર્યાની સાલ સં. ૧૬૪૮ છે, એટલે ત્યાર પહેલાં તે એ લખાયેલું ખરું જ. આરંભમાં ૧૦૩ ચુઆક્ષરા છે, બાકીની ૧૩૫ કડીઓ શાર્દૂલની ચાલમાં છે. ભાગવતના દશમસ્કન્ધમાં વર્ણવાયેલી શ્રીકૃષ્ણની ક્રીડાઓનું તેમાં નિરૂપણ છે. શાર્દૂલની ચાલમાંથી બે નમૂના જોઈએ:

બાલી બોલ અપાર મનિ આણી બિઠ્યા હરિ હર્ષશું,
નાહ્યા દેવ, અપૂર્વ ચીર પહિર્યા, ભાવિ હરિ ચ્યંતશું,
બેઠાં બેહૂ, મુરારિ પાહિ ચમવા માંડી તે ચાલી ભલી,
પ્રીશાં અંન અનેક પ્રભ સરસાં ભાવે તે ચંદ્રાઉલી.

x

x

x

પીધાં અમૃતપાન માંન સરસાં, ચાલા તે રમવા હરિ,
લીલા અંગિ ગહેલડી તે લડસે શ્રીકૃષ્ણ બાંહે ધરી,
પોહોતા મંદિરમાહે બિહૂ બાલાં લીલાં લસે, હાથશ્ચં
છાત્યો એક પલંગ ફૂલિ રડો, કોલી ભરી પાનશ્ચં.

લક્ષ્મીદાસકૃત ‘અમૃતરસપચીસી’^{૩૦} માલિનીમાં તથા ‘રામરક્ષા-સ્તુતિ’^{૩૧} લુન્ગપ્રયાતમાં રચાયેલ છે. સામાન્ય ધર્મબોધ એ પહેલા કાવ્યનો અને રામની સ્તુતિ એ બીજા કાવ્યનો વિષય છે. આ લક્ષ્મીદાસ તથા સં. ૧૬૪૭ માં ‘ચંદ્રહાસાખ્યાન’ અને સં. ૧૬૭૨ માં ‘જ્ઞાનબોધ’ લખનાર લક્ષ્મીદાસ અનન્ય હોય, એમ મારો તર્ક છે. તેમ હોય તો ‘અમૃતરસપચીસી’ના કર્તાનો કવનકાળ ખુશીથી સત્તરમા શતકમાં મૂકી શકાય. કદાચ એમ ન હોય તોયે ‘અમૃતરસપચીસી’વાળી હાથપ્રતનાં કાવ્યોની નકલ સં. ૧૭૨૫ અને ૧૭૭૪ ની વચ્ચે થયેલી છે, એ વસ્તુ પણ કર્તાની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરે છે.

‘અમૃતરસપચીસી’ ૨૫ કડીનું દ્વંક કાવ્ય છે. માનવીજીવનની ક્ષણભંગુરતા, વિષયોની નિઃસારતા અને ઈશ્વરભક્તિની આવશ્યકતાનું તેમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

૩૦. પ્રસિદ્ધ: મારાવડે સંપાદિત, ‘ભારતીય વિદ્યા’, પુ ૧, અંક ૪

૩૧. અપ્રસિદ્ધ: હાથપ્રત નં. ૭૪૨, ગુ. ૫ સો.નો સંગ્રહ

આરંભમાં—

રધુપતિપદસેવા મૂલ એ ધર્મ તાહારે,
કમલનયણુ મૂકી કાંએ બીજું વિચારે ?
તન ધન સુત દારા એ નહી દૂત વારે,
હરિ ભજ લખમીદાશા પાંમ સંસાર પારે. (૧)

અભિનવ ધનશ્યામં શ્યામવર્ણુ કૃપાલં,
કનકરુચિરકાન્તં રાજવૈદેહીબાલં,
નવનિધિ રિધિ તાહારે અન્ય તે મોહબલં,
હરિ ભજ લખમીદાશા, મારુ દેશ મરાલં (?) (૨)

કાવ્ય સામાન્ય કોટિનું છે, પરન્તુ વચ્ચે વિષ્ણુના અવતારોની
સ્તુતિ કરીને વિવિધતા આણવાનો પ્રયાસ કવિએ કર્યો છે—

નિગમ અભય દેવા મીનરૂપી મુરારિ,
ધરમકરમ થાપ્યા દાનવા શંખ મારી;
ત્રિભુવનજન કેરા શોકસંતાપહારી,
હર ભજ લખમીદાશા વિશ્વ આનંદકારી. (૧૪)

સુરપતિ સુખ દીધાં કૂર્મરૂપે અપારં,
જલધિમથન કાળે મેદિનીપૃથ્ધધારં,
ચતુરદશ સુરતનં કાલિયાં દુઃખહારં
હરિ ભજ લખમીદાશા ભક્તઆનંદકારં. (૧૫)

દ્વિજવરવપુધારી કુબ્જરૂપી મુરારિ,
બલિમખલકારી, શુક્રએકાક્ષહારી;
પદનખજલધારા ધીર બ્રહ્મા વિહારી,
હરિ ભજ લખમીદાશા જાહ્નવી બ્રહ્મવારિ. (૧૬)

અખિલ ભુવનકેરાં દુઃખનાશાવતારં,
અવનિ રુધિરપોષી ક્ષત્રિયાવંશહારં;
ગ્રહી જલ કુશ આપી મેદિની વિપ્ર સારં,
હરિ ભજ લખમીદાશા ક્ષ્મધારી મુરારં. (૧૭)

રવિકુલ રવિજેરાં રામ શ્રીરામ શ્યામં,
ત્રિભુવનજનકંઠે હાર શ્રી રામનામં;
સુખદ સુખદ. પ્રાણી બોલતાં રામનામં,
હરિ ભજ લખમીદાશા રામ શ્રીરામનામં. (૨૦)

નટવરવપુધારી બ્રહ્મ સાક્ષાત શ્યામં,
અવનિ સુખદ સ્વામી, ગોપિકાપૂર્ણકામં;
અધદુષ્પમૃગ ત્રાસે, મંદ્ર શ્રીકૃષ્ણનામં,
હરિ ભજ લખમીદાશા કૃષ્ણ શ્રીકૃષ્ણ ધામં. (૨૧)

અંત—

અમૃતરસપચીસી દાસ જે પ્રેમે ગાયે,
અનેક સુખ તે પામે અંતે વૈકુંઠ જાયે;
લલિત મધુરી વાણી સર્વ આનંદ થાયે,
હરિ ભજ લખમીદાશા જનકીનાથ રાય.

આ ‘અમૃતરસપચીસી’ની અદ્વૈતોદ્વેલ ધારી ઉપર લખાયેલું, એક જૈન યતિએ રચેલું ‘શૃંગારરસપચીસી’ નામનું કાવ્ય મુનિશ્રી જિનાવજયજી પાસે છે. એમાં માલિનીની પચીસ કડીઓમાં શૃંગારરસનું ગાન કવિએ કર્યું છે.

આ પછી ગોપાલભટ્ટકૃત ‘ફૂલાંચરિત્ર’^{૩૨} નામનું કાવ્ય આવે છે. મૂળ તો એ કાવ્ય ‘ભાષાવૈચિત્ર્ય’ નામના સળંગ ગ્રન્થનો એક ભાગ માત્ર હોય એમ ‘ઇતિ શ્રીભાષાવૈચિત્ર્યે સ્ત્રીશિક્ષાપ્રકરણું સમાપ્તમ્’ પ્રમાણેના ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજાય છે. ૪૧ કડીના એ કાવ્યમાં ભુજંગી, શાલિની, માલિની, ઉપજ્ઞતિ અને દ્રુતવિલમ્બિતનો પ્રયોગ છે. ફૂલાં નામે એક કન્યાનું લગ્ન, સાસરવાસ અને એક પ્રેમાળ ગૃહિણીમાં તેનું પરિવર્તન—એ આ કાવ્યનો વિષય છે. કવિએ સંભોગશૃંગારનું નિરૂપણ કર્યું છે. કાવ્યને અંતે રચ્યાસંવત નથી, પણ મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ત્રીજી ભૂમિકાના અંતિમ કાળનાં રૂપો

૩૨. પ્રસિદ્ધ: મારા વડે સંપાદિત, ‘રૂપસુંદરકથા’ના પરિશિષ્ટમાં

તેમાં મળતાં હોઈ સત્તરમા શતકના અંતભાગમાં તેને મૂકી શકાય. કથાભાગ અવિચ્છિન્ન રહે તેવી રીતે, બનતા સંક્ષેપમાં, આ કાવ્યનો રસાસ્વાદ કરીએ—

(ભુજંગપ્રયાત)

મહીમંડલિં જે વસિં કૃષ્ણ સોની,
હતી સુન્દરી ગર્ભિણી નારી તેની,
જણ્યું તેણિયે કન્યકારત્ન સારું,
કુલાં કૌતુકે નામ તેનું વિચાર્યું.

(શાલિની)

દા'ડે દા'ડે વાધતી જાય કૂલાં,
તે દેખાનિં કામિનીયૂથ બૂલ્યાં;
તુમિં વરસિ દીકરી, યોગ્ય નાહ,
બાપે કીધૂ સદા તેનું વિવાહ.

x

x

માસે દિને તેડવા દી'ર આવ્યો,
સાથે થોડાં વસ્ત્ર એચ્ચાર લાવ્યો;
ખાજાં લાડૂ મિષ્ટ પફવાન કીધાં,
આરોગીનિં સર્વ તામ્બૂલ લીધાં.
બીજે દા'ડે દેર બોલ્યો: વલાવૂ,
ભાભીને તાં આજ બહેલાં ચલાવૂ;
નાખો કન્યા પ્રેમ સંધો વિચારી:
બહાણે ભાષ વાટ જોશે અમારી.

x

x

માથું ગૂંથી ઓઢવા ઘાટ દીધું,
ભાલે કંકુ ચંદ્રમા પૂર્ણ કીધું;
પે'રીને તાં સોલ શૃંગાર આવી,
ગાહી બેટી બાપને ચિત્ત ભાવી.

પડોશિનિ પૂછવા ફૂલ ચાલી,
માશીઈ તાં ચૂનડી યોગ્ય આલી;
ઝાંપા સૂત્રી આવિઓ સ્ત્રી અપાર,
પાછું વાળાં જો કહું એક વાર.
માતા બોલી: “રૂઢે હવે પુત્રી બુધ્યે”,
સ્વામીનિ તાં સેવજે ચિત્ત શુદ્ધે;
આંખ્યો આંજે, ચાંદ્યો નિત્ય ભાલે,
ઝાલ્યો કાને, ઝાંઝરી નિત્ય ધાલે.

(બુજગપ્રયાત)

સદા રાખજે સર્વ સૌભાગ્યચિહ્ન,
ન કીજે વૃથા બોલી ભતૌર ખિન્ન;
જનો દેખતાં તું મ કાઢેશ વાણી,
પતિ આવતા દેખીને આપ પાણી.

(દ્રુતવિલમ્બિત)

પતિ વિના મ જમે, સુણિ સુન્દરી,
હરિ સમા અવિધાર મને કરી,
શ્વસુરને નમજે જઈ સાસરે,
દિયર-જેહની લાજ ધણી કરે.”

x

x

(માલિની)

પ્રિયકર હૃદયેથી કામિની ઠેલિ નાખિ,
અધર અમૃત વાહી બોલવી કાંત ચાખિ;
ઉર નખ પદ દેખ વેણિકા ભાર તાણે,
‘ગુણવતી નથી તુંથી,’ કંથ એવી વખાણે.

x

x

(ઉપજાતિ)

પતિ વિના જે જલ હી ન ચાખે,
નાના પરિં સુન્દરી ચિત્ત રાખે;
કીધો વશી વલ્લભ તે અપાર,
પ્રિયા વિના જે ન રહે લગાર.

(શાલિની)

એવી ડાહી સુન્દરી જેહ થાશે,
પૃથ્વી મધ્યે નામ તેનું ગવાશે;
ખેલુ લોકે જાણવી ધન્ય તેહિં,
નિત્યે સ્વામી સેવશે પ્રીતિ જેહિં.
નામે જેતાં ભદ્ર ગોપાલ ધીરો,
જેણિં સેવ્યો સોમ સર્વત્ર હીરો;
બાલાપોરે જે વસે રામપુત્ર,
તેણિં કીધો ગ્રન્થ ભાષાવિચિત્ર.

અરાઢમો સૈફો

અરાઢમા શતકના આરંભમાંજ, સં. ૧૭૦૬માં પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યનું શ્રેષ્ઠ વૃત્તબદ્ધ કાવ્ય 'રૂપસુન્દરકથા' ૩૩ પ્રાપ્ત થાય છે. રૂપાં નામની રાજકુમારીને તેના શિક્ષકના પુત્ર સુન્દર સાથે પ્રેમ થાય છે, અને ત્યારપછી અનેકવિધ યાતનાઓ અને મુશ્કેલીઓને અંતે રૂપાં અને સુન્દરનું લગ્ન થાય છે, એટલું જ આ કાવ્યનું વસ્તુ છે. પરંતુ કવિને વિવિધ અલંકારો ઉપરનો પોતાનો કાબૂ અને સ્થાયી ભાવોનું નિરૂપણ કરવાની નિપુણતા જ દર્શાવવાં છે, એટલે વાર્તાના

૩૩. પ્રસિદ્ધ: મારા વડે સંપાદિત (પ્ર. ફાર્ગસ ગૂજરાતી સભા). કાવ્યતત્ત્વની દૃષ્ટિએ 'રૂપસુન્દરકથા'ના અવલોકન માટે જુઓ ફાર્ગસ સભાના મહોત્સવ ગ્રન્થમાં શ્રી યશવંત શુક્લનો લેખ "રૂપસુન્દરકથા: એક આલોચના."

કેટલાક મુદાઓની તે અવગણના કરી શકે છે. ‘રૂપસુંદરકથા’ના કર્તા માધવનું ભાષા અને છંદ ઉપર પૂરતું પ્રભુત્વ છે, ઉચિત સ્થળે ઉચિત શબ્દ શોધવાની મુશ્કેલી તેને મુદ્દલ પડતી નથી અને સ્થળે સ્થળે નજરે પડતા કાવ્યતત્ત્વના ચમકારા નવા વાચકને કવચિત્ અવાંચીનતાનો પણ ભાસ કરાવે છે. ભુજંગપ્રયાત, રથોદ્ધતા, સ્વાગતા, સગ્વિણી, શાલિની, માલિની, શાર્દૂલવિક્રીડિત, વસન્ત-તિલકા, મન્દાકાન્તા, શિખરિણી, ઇન્દ્રવજ્રા, વંશસ્થ, ઉપજ્ઞતિ, દ્રુત-વિલમ્બિત અને સગ્ધરા એટલાં વૃત્તોનો આ કાવ્યમાં સમુચિત પ્રયોગ છે. ભાવ પ્રમાણે વૃત્તમાં પલટો આણવાનું આ કવિ આપણને કદાચ પહેલી જ વાર શીખવી જાય છે.

કથાભાગને અખંડિતકલ્પ રાખીને કાવ્યતત્ત્વ અને વૃત્તોની વિવિધતાએ જનને વસ્તુઓ પર પ્રકાશ પડે તેવી રીતે ‘રૂપસુંદરકથા’-માંથી અહીં અવતરણો આપ્યાં છે:

(ઉપજ્ઞતિ)

ભૂમંડલે ચન્દ્રવતી પુરી હતી,
તે ચન્દ્રસેને વસતી કરી હતી;
પ્રજ્ઞ વિષે જે નૃપની રૂપાં હતી,
ધનાઢ્ય લોકે પરિપૂર્ણ તે હતી.

(દ્રુતવિલમ્બિત)

શશિકલા નૃપની પટરાણિએ,
ઉદર ગર્ભ ધર્યો, કયમ જાણિએ ?
શિપ વિષે જ્યમ મૌકિતક પાણિએ,
કદલિ માલ કરતૂરી વખાણિએ. (કડી ૯-૧૦)

×

×

(શાલિની)

ગર્ભચ્છાયા તે તણે અંગ કેવી,
વસ્ત્રે વીંટી રત્નની કાન્તિ જેવી;

રૂપે રાણી ફેરકું અંગ છાયું,
પૂરે દા'ડે કન્યકારત્ન જાયું. (કડી ૧૨)

x

x

(શાર્દૂલવિકીરિત)

તેડચો પંડિત વિશ્વનાથ વિજયા વિદ્યારણે વીર જે,
પૂજ્યો અશ્વવિભૂષણાદિ વસને રત્નાદિકે દિવ્ય તે;
જોડીને કર વીનતી તમ તણી એતાં કંઈ છું અમો,
એ રૂપાં અતિ સુરુ છે ગુણવતી એન્હો ભણાવો તમો.
વિદ્યારંભ કર્યા પછી અતિરસે રૂપાં ભણે વાણિએ,
પાઠે નિર્મલ નીતિશાસ્ત્ર સધળું છે આવડયું જાણીએ,
તે પૂઠે વલિ અન્યશાસ્ત્ર ભણતિ થૈ ગોપને મન્દિરે;
કીધી વશ્યજ વિશ્વનાથતનયે વિદ્યાર્ણવે સુન્દરે. (કડી ૧૬-૧૭)

x

x

x

તારુણ્યાર્ક શિશુત્વનીર સુકવે એ ભેદ દીધો હેદે,
નાદા નેત્રકુરંગ કોતર ભણી, મન્દત્વ આવ્યું પદે;
નિઃશ્રેણિ ત્રિવલી રમરે ધર્મો, હવે મધ્યે જશે, શું થયું ?
આ શાને તનુવિશ્વનાથચરણામ્બોજે તમો લાગવું ? (કડી ૨૭)

x

x

x

(ઇન્દ્રવજ્રા)

“એ બાહુવલ્લી મૃદુ ગૌર ટાઢી
એવી મૃણાલે સુણી કીર્તિ ગાઢી,
થ્યા અંગ રોમાંચ અસહ્યતાના,
કે' મૂઢ કાંટા નલિની લતાના. (કડી ૩૫)

x

x

શું નીકલી નાભિદરી થકી એ,
રોમાલિકાને મિષ સર્પિણી એ;

ચડે યુવાને વિષ તેહ દીઠે,
ને ઓષધીયૂષ વિના ન નીઠે. (કડી ૩૮)

×

×

(શાદ્દલવિકીડિત)

રૂપાં ! તું અતિ સુન્દરી ગુણુભરી, વક્ત્રે સુધાનિઝરી,
નેત્રે ચંચલ કાલકૂટલહરી, મધ્યે યથા કેસરી;
કામવ્યાધતણી દરી, ગતિ ખરી તેં દ્વિપોની આદરી,
(નાખી) ફાંસોજ મોહની મુજ તણું તે ચિત્ત લીધું હરી.” (કડી ૫૩)

(સગધરા)

“ ઘેલા છો, શુદ્ધિ ભૂલ્યા, ગદ્ય અકલ જ, એમ વહેલા થયા છો,
સોહો છો શું ગમે તે ચટચટ કરતા ? જાવ કૂડે ભર્યા છો;
વાહો શું વ્યર્થ મુંને, કપટવચનથી ચિત્ત માફે હરો છો,
પૂંઠે લાગ્યા ફરો છો, રિપુજન જુએ એમ તે શું કરો છો ? ”
(કડી ૫૪)

×

×

×

(શાલિની)

“ પાછું વાલી ચિત્ત જો હાથ લાગે
નાપું કોને કંઠ જો પ્રાણ વાગે;
એ તે ક્યાંનું ડા'પણું, ચિત્ત દેવું,
ચિન્તા લેવી, જીવને દુઃખ દેવું ? ” (કડી ૬૦)

(દ્રુતવિલમ્બિત)

“ મન દષ્ટ સુર્યો સુન્દરજી ! તમે,
વચન સત્ય કરી કહું છું અમે;
પ્રથમ સંગમ હું તમશું કરી,
પછી વિવાહ કરીશ, કહું ખરી ? ” (કડી ૬૩)

+

+

(શાલિની

એવાં નાનાં વાક્યસંધાણુ સાધી
ચાલી રૂપાં પ્રેમના બંધ બાંધી;
જતાં દીઠી મન્દિરે ચંદ્રસેને,
ચિન્તા લાગી લગ્નની એહ તેને. (કડી ૬૬)

રાખી રૂપાં મન્દિરે દિવ્ય યત્ને,
રાજ લાગ્યો વર્ચ કેરે પ્રયત્ને;
ત્યારે પીડી રૂપ તે કામરોગે,
લાગ્યો ચિન્તાદાહ તે સ્નેહયોગે.
તે બેહુનો દષ્ટિસંયોગ ભાગ્યો.
તેણે અન્યોન્યે વિયોગાગ્નિ લાગ્યો.
તે બેહુએ ભોગવી પીડય . કેવી,
પાણી પાખે મચ્છને હોય જેવી. (કડી ૬૯-૭૦)

x

x

“મારી ફૂલાં છે સખી પ્રાણતુલ્યા,
દીઠી છે મેં બુદ્ધિ તેની અતુલ્યા.
જાણે છે તે સર્વ જરીવિજરી,
મારૂં પોખ્યું કામ કરે વિચારી.
દેખાડું હું સ્થાનસંકેત મેડી,
સ્નેહીને તે લાવશે સદા તેડી.
એવું રૂપાં ચિત્તશું ચિન્તવીને,
તેડી ફૂલાં તત્ક્ષણે ગૌરવીને. (કડી ૭૨-૭૩)

x

x

(દ્રુતવિલમ્બિત)

“મુજ તણી સુખસેજ ચિતાં થઇ,
વિરહઆગ્ય વડે પ્રગટી રહી.

કુસુમહાર જ કાલ રહ્યો ગ્રહી
મન તણું પણ કો ન લહે સહી.
દિવસ રાત્રિ થઇ યુગ જેવડી,
તુજ વિના મુજને ન ગમે ધડી.
વિરહસાપણી કાલ જશી નડી,
મુજ હેઠે પણ વીજ ન શે પડી ? (કડી ૭૮-૭૯)

x

x

કુસુમઅંકુર સર્વ જ જિગમ્યા,
અંબ રસાલ ફલે વલોં તે નમ્યા.
પિક ટહુકડલે વનમાં રમ્યા,
મુજ મનોરથ તે મનમાં શમ્યા. ” (કડી ૮૫)

(માલિની)

દઢ પણ કરોં ફૂલે ખીડલું સઘ લીધું,
ત્વરિત ગઈ ત્યહાં રે સુન્દરે માન દીધું.
વિવિધ વિરહદાવે રૂપ અંગે બળી જે,
કહોં સકલ જ વાર્તા સુન્દરે સાંભળી તે. (કડી ૯૭)

x

x

(શાર્દૂલવિકીરિત)

ફૂલાં એમ કહી વળી ધર ભણી આવી જ રૂપાં કને,
થે વાર્તા કહી આજ સુન્દર નિશાયે આવશે તું કને;
એવું રૂપ સુણી કહે સખિ ખરો તેં જીવ દીધો મને,
વેગે સુન્દર જો મલે તો સખિ સુહૃત્તીર્ણ થાઉં તને.
રૂપાં હર્ષભરી પ્રકુલિત થઇ સર્વાંગ તે સુન્દરી,
જેવી ફૂલતણી કલી સ્વસમયે નંદે વિકાસે ખરી.
અંગે કંચુકોં ગાદી થે ચરચરી, ચૂડો જ બેડો ભરી,
વીંટી અંગુલિની તથા ન નોંસરે, નીવી (વ)જૂટી ખરી.

નાના દિવ્ય સુગંધવાસિત જલે નાહી હિની સૂકવે
લાંબા કુન્તલ, તે સ્તનાદ્રિશિખરે મેધામ્બુધારા સવે.
શોભી બાહુલતા કશી ઝટકતાં વિદ્યુલ્લતાના જશી,
ગર્જતી કરકંકણધ્વનિ સુણી કંદર્પે જોડે હશી.
શય્યા સોજકરી પરે ભરો તલાઈ દિવ્ય તે પાથરી,
નાના ભોગ સુગન્ધ તત્પર કરી બેઠી સ્વયે સુન્દરી;
શૃંગારે સકલાંગ ભૂષિત કરી, હાથે અરીસો ધરી,
રૂપાં રૂપ ફરી ફરી નિરખતાં કંદર્પપૂરે ભરી.

(કડી ૧૧૨-૧૫)

x

x

x

(ભુજંગપ્રયાત)

ધરી ધૈર્ય ચિત્તે નિશા મધ્ય ઝાલ્યો,
નૃપે નક્તચર્યા વિષે સઘ ઝાલ્યો;
'અરે કોણુ તું નીકલ્યો મધ્ય રાત્રે ?
ખરો ભર કે ચોર છે દુષ્ટ ગાત્રે ?'

(કડી ૧૧૮)

x

x

'ભહું, તો તમે શ્રેષ્ઠ લ્યોને જમાન,
પ્રતિષ્ઠા થકી કો નથી તે સમાન;
ધનશ્યામ છે નામ વિખ્યાત સારું,
સમાધાન તેથી જ થાશે તમારું.'

(કડી ૧૨૪)

x

x

(સ્રગ્વિણી)

શિઘ્ર સંકેતને હામ ગ્યો ધાઈને,
મેડિયે તે ચઝ્યો દોરડી સાહીને.
રૂપ દીઠી ખરી મન્મથે જર્જરી,
પ્રાણુ કંઠે ધરીને રહી સુન્દરી.

(કડી ૧૨૬)

x

x

(ભુજંગપ્રયાત)

પછે વાત વીતી કહી રાત કેરી,
‘મને મારશે ઊગતે સૂર વેરી;
તમે! તેહ માટે ત્યજો આજ માયા,
વટાણું નહી અંતકાળે જ કાયા.’ (કડી ૧૪૧)

x x

(માલિની)

‘તમ વિણુ નર પૃથ્વી મધ્ય તે બંધુ મારા,
તનમનધન સાથે પ્રાણુ એ છે તમારા,
તમ તન પડતાં હું પાશ ધ્રાલીશ કંઠે,
અવસર મતિ દીધી દિવ્ય એ નીલકંઠે’. (કડી ૧૪૫)

x x x

(મન્દાકાન્તા)

એવી વાતો ઉભય જનની સાંભળી તેહ ભૂપે,
બારી મધ્યે છપ્પો રહ્યો કપાટાન્તરે છન્ન રૂપે,
ત્યારે ચિન્તાતુર નૃપ થયો, ચિત્ત માંહે વિચાર્યું;
‘જેને આપી ઉદરદુહિતા સર્વ તેણે હરાવ્યું. (કડી ૧૫૦)

x x x

(શાર્દૂલવિકીરિત)

તે માટે દિજ, વાણિયો, મુજ સુતા એ ત્રણનું સત્ય હું
જોઈને દુહિતા દિગ્ગર્ભણુ કરું, એવું કરું સત્ય હું;
કન્યાદાન સમે વળી મુજતાણું રાજ્યાર્ધ તે આપવું;
એવો નિશ્ચય તાં કર્યો દઢ નૃપે, જે પાપ તે કાપવું. (કડી ૧૫૨)

x x x

(મન્દાકાન્તા)

કામી જે કે રસગુણ કથા પ્રીછશે રીઝશે તે,
ભૂંડા મુંડા, વૃષભ સરખા વાગરી ખીજશે તે,
જેને એનો અનુભવ નથી તે પશુ કે વનાન્તે,
યોગી તે શું લઈ વિષયનો સ્વાદ જે છે સ્તનાન્તે. (કડી ૧૯૧)

(શાદ્દલવિકીડિત)

સંવત સત્તરસેં છ ઉપર નૃપ શ્રી વિક્રમાદિત્યનો,
આપાઠાધિક શુદ્ધ વિષ્ણુ દિવસે છે વાર આદિત્યનો,
તે દા'ડે થઈ રૂપસુંદરકથા, પીયૂષની એ ઝરી,
ઉદ્દિગ્ધે દ્વિજ માધવે ધનરસે ભાષા કવિત્વે કરી. (કડી ૧૯૨)

સંકેતસ્થાન ઉપર સુંદર આવ્યા પછી રૂપાંચે કરેલું નાનું છતાં
મોહક ઋતુવર્ણન ખૂબ હૃદયંગમ હોવાથી આખું એ અહીં ઉતારી
લેવા લલચાઉં છું:

(શિખરિણી)

વસન્તાવિભાવે પ્રથમ પવને પર્ણ ગળિયાં,
ફરી પત્રે પુષ્પે ત્રિકસિત થયાં તેહ ફળિયાં,
તથા એ તારુણ્યે મલિત વપુ થ્યું શૈશવ તણું,
નવે પુષ્પે વક્ષસ્થલ સફલ થ્યું, શું કહું ધ્રણું?
સુણોજી, હું ગ્રીષ્મે મદનરવિતાપે અતિ તપી,
ખરી તેણે યોગે જળશશિતણી ટાઢશ ખરી.
વળા તેહે માહે પ્રખલ વિરહાંગારતરસે,
થઈ કષ્ટી, તોહે તુજ જ મલવા જીવ તરસે.
હવે વર્ષાકાલે જલલવ શરીરે કયમ બળે,
ખરે તપ્તાંગારે જ્યમ ધૃત પડે, ધૂમ નીકસે;
તુણે વલ્લી ગુલ્મે સકલ વન નીલાં હલહલે,
વિયોગે હું સૂકી, તું વિણ મુજ જાતિ કલકલે.

શરતકાલે પૂરો શશિ પસરિયો, ક્યાં જઈ રહું ?
 મને પીડે, નાનાવિધ તમ કને દુઃખ શું કહું ?
 નિશાએ ચાંદણી સકલજનની પ્રેમજનની
 વિયોગે તે ભાસે થઈ રહી જ રાક્ષી ગગનની.
 હવે હું હેમન્તે ધર પરહરીને વન જતી,
 તદા સીમા દીઠી હરિત નવસેયે વિલસતી
 પછેડા ઓઠીને વિવિધ કુસુમે વંછિત ભલા,
 કરી મેઘે ટાઢી, જ્યમ પુરુષ સંગે જ અખલા.
 તદાવસ્થા મારી જ્યમ થઈ હતી શૈશિર તણી
 કહું વિસ્તારી તો નથી સમય, વાર્તા અતિધણી;
 નિશા સામે આશાદિન મદનને ત્યંમ શમતા;
 તનુ કંપે, કેવી જ્યમ પવન વેગે દ્રુમલતા.
 (કડી ૧૩૩-૩૮)

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે માત્ર ઉપમાઓ કે ઝડઝમકથી નહિ, પરંતુ સાચા કાવ્યત્વથી વર્ણનના પ્રવાહમાં વેગ આણવાની કવિ માધવની કુશળતા સાચે જ માન પ્રેરે તેવી છે. પ્રાચીન ગૂજરાતી વૃત્તબદ્ધ કાવ્યોમાં તો ‘રૂપસુંદરકથા’ના જોડાનું બીજું કોઈ કાવ્ય નથી, અને પ્રાચીન કાવ્યોમાં એકંદરે પણ તેનું સ્થાન ધણું ઊંચું છે.

આ જ અરસામાં ચામણા ગામના કવિ કહાનકૃત ‘કૃષ્ણસ્તુતિ-અષ્ટક’^{૩૪} મળી આવે છે. કાવ્ય શુદ્ધ ભુજંગપ્રયાતમાં છે, અને માત્ર નવ કડીનું હોઈ તે આખું એ અહીં ઉતારી લીધું છે:

૩૪. ‘ઓખાકરણ’ આદિ આખ્યાનોના કર્તા હીરાસુત કહાનથી આનો કર્તા ભિન્ન છે. આ કાવ્યની હાથપ્રત શ્રી. અંબાલાલ જનીના સંગ્રહમાં છે. પ્રત સં. ૧૭૩૧માં લખાયેલી છે, એટલે કાવ્ય તે પહેલાંનું જ હોય, તથા એમાં મળતાં મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ત્રીજી ભૂમિકાનાં રૂપો પણ તેની પ્રાચીનતા પુરવાર કરે છે. કાવ્ય સત્તરમા શતકનું હોય એ સંભવિત છે, પરંતુ અહીં બીજા કોઈ પુરાવાને અભાવે તેને અઠારમા શતકના આરંભમાં મૂક્યું છે. આ કૃતિ શ્રી. અંબાલાલભાઈએ મને ઉતારી મોકલી તે બદલ હું તેમનો આભારી છું.

યશોદા તથા દેવકી સૌખ્ય પાંખ્યાં
 વ્રજે રાધિકા યે થકી પૂર્ણ જાંખ્યાં,
 વસે તે ઇહાં ગોપિકાનો વિહારી,
 ભજે ડાકુરે ઠાકુરે શ્રીમુરારિ. ૧

જરાસિંધ સાથિં ધણા દૈત્ય માર્યા,
 મુકુન્દ મહાવૈરવિ દૈત્ય તાર્યા,
 વસે તે ઇહાં કૃષ્ણ કંસાન્તકારી—ભજો ૨

કાલીનાગ તે શ્રીહરિ વસ્ય કીધો,
 નદીનિં તટિં કાલદાવાગ્નિ પીધો,
 વસે તે ઇહાં, ભક્ત રાખ્યો ઉગારી—ભજો ૩

વ્રંદાવન્યથી દાઝતી ગાય રાખી,
 પીધો વહ્નિ, તે દેવતાં સર્વ સાખી,
 વસે તે ઇહાં પૂતનાત્રાણુદારી—ભજો ૪

જરાસંધનાં રાધવિ અંગ કાપ્યાં,
 સતી દ્રુપદીનિં બહુ ચીર આપ્યાં,
 વસિ તે ઇહાં શ્રીહરિ રાવણારિ—ભજો ૫

સુધન્વા ઉગાર્યો હરીએ કંઠયાંધૈ,
 નથી વેગલા કૃષ્ણજી વૈષ્ણવાંધૈ,
 વસિ તે ઇહાં નાથજી શૈલધારી—ભજો ૬

ઘડી વત્સનિ ધિન પોતા વિધાતા,
 રચ્યાં તે હતાં હેત આંણિ સમાતા,
 વસિ તે ઇહાં ચૌદ લોકાધિકારી—ભજો ૭

થયો વ્યાધ વૈકુંઠનો મુખ્ય વાસી
 પ્રભૌ નામથી, કાં ભમે પુર કાશી?
 રહિં તે ઇહાં પાપકી નારી તારી—ભજો ૮

નિવાસિં વસિ થામણિ મુખ્ય ગામિયં,
 કીધિ છિ કીપા વંશનિ પૂર્ણ રામિં,

જીવાભટ્ટનો બાલક શ્રીય કાંહાંન,
રચ્યાં તેહનિં સુંદરિ કૃષ્ણગાન.

૯

આ પછી, મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં કહેવાતાં ‘માર્કંડેયપુરાણ’, ‘અષ્ટાવકાખ્યાન’ તથા ‘દ્રૌપદીહરણ’ એ કાવ્યોમાં તથા તેને નામે ચઢેલાં ત્રણ નાટકોમાં વૃત્તોનો પ્રયોગ છૂટથી થયો છે, પરન્તુ એ બધી કૃતિઓનું કર્તૃત્વ શંકાસ્પદ ગણવામાં આવ્યું છે, એટલે એ વિશે વધુ ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. પ્રેમાનંદનાં બીજાં કાવ્યોમાં વૃત્તો કવચિત્ મળે છે; જેમકે ‘દશમસ્કન્ધ’માં ભુજંગીનો પ્રયોગ છે, તેમ જ ‘રણયજ્ઞ’માં પણ એક આખું કડવું ભુજંગીની ચાલમાં છે. પ્રેમાનંદ મુખ્યત્વે આખ્યાનકાર અને માણુભટ્ટ હતો, એટલે તેની રચનાઓમાં વૃત્તરચનાની ઓછપ કોઇ રીતે આશ્ચર્યજનક નથી.

‘રણયજ્ઞ’ના પ્રસિદ્ધ ૧૨મા કડવામાં પ્રયોગ્યયેલ ભુજંગીની ચાલમાંથી થોડોક નમૂનો જોઇએ:

મહારાજ લંકા તણો એમ ભાખે,
‘નથી મર્ણુ થાતું લખ્યા લેખ પાખે;
તારે મન હું સુન્દરી નાથ ઘેણો,
કીધો જ્ઞાન વિચાર મેં સર્વ પહેણો.
એ છે રામ પરિશ્રમ આનંદકારી,
મુને મારવા માનુષી દેહ ધારી;
જાણી જોઇને જનકી હર્ણુ કીધું,
ઘેલી નાર મેં મર્ણુ માગીને લીધું. (કડી ૧-૨)

x

x

x

ન પામે એનો પાર દાનવ દેવે,
એને પામવા શિવ સમશાન સેવે;
ધર્મ માનવી રૂપ તે મૂજ માટે,
આવી જિતયાં રામ સમુદ્રધાટે.
ધન્ય તાત મારો, ધન્ય માત મારી,

મુજ કારણે અવતર્યા શ્રીમુરારિ;
 ઘણું ખાધું પીધું, ઘણા ભોગ કીધા,
 જીતી રાવરાણા કને દંડ લીધા. (કડી ૪-૫)

પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભના ‘દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાન’ માં શિખરિણી તથા ભુજંગીનો બહોળો ઉપયોગ થયો છે, પરન્તુ વલ્લભનાં કાવ્યોના કર્તૃત્વ વિશે પણ હવે તો વિદ્વાનો શંકાશીલ છે.

આપણી દષ્ટિએ તો પ્રેમાનંદના વિદ્વાન શિષ્ય રત્નેશ્વરની કૃતિઓ સૌથી મહત્ત્વની છે, કેમકે તેનું ‘આત્મવિચારચન્દ્રોદય’ અથવા ‘વૈરાગ્યબોધક કાવ્ય’^{૩૫} આખુંયે વૃત્તોમાં છે, એટલું જ નહિ પરન્તુ તેના ‘બાર માસ’^{૩૬} તથા ‘ભાગવત’^{૩૭} માં સ્થળે સ્થળે વૃત્તોનો પ્રયોગ છે. કહેવાય છે કે રત્નેશ્વરે કાશી જઈ ન્યાય, વ્યાકરણ અને વેદાન્તનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેનાં વૃત્તોમાં પ્રસાદ અને ગૌરવ જેવા ઉચ્ચ શૈલીગુણ પૂર્ણપણે ખીલેલા નજરે પડે છે.

‘આત્મવિચારચન્દ્રોદય’ના પહેલા બે તરંગ તથા ત્રીજા તરંગનો થોડોક ભાગ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. બાકીના તરંગોમાં અતિ ઉગ્ર વૈરાગ્ય હોવાથી તેને પાણીમાં બોળાવી દેવામાં આવ્યા હતા, એવી કિંવદન્તી છે. આખું કાવ્ય શાન્તરસપ્રધાન છે. દેહાદિકની ચંચળતા, જન્માદિકમાં દુઃખ, સંસારસુખનું મિથ્યાપણું, ઇશ્વરભક્તિની આવશ્યકતા, જ્ઞાનનો મહિમા છત્યાદિ વિષયોનું પ્રતિપાદન કરીને કવિએ વૈરાગ્યની શ્રેષ્ઠતા બતાવી છે. થોડીક વાનગી જોઈએ:

૩૫ પ્રસિદ્ધ: પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૮, અંક ૩; બૃહત્કાવ્ય-દોહન, ભાગ ૩; પ્રાચીન કાવ્ય વિનોદ, ભાગ ૧; તથા સરલું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય તરફથી સ્વતંત્ર પુસ્તકાકારે. અહીં આપેલા પૃષ્ઠાંકો પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિકના સમજવા.

૩૬. પ્રસિદ્ધ: પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૫, અંક ૨; બૃહત્કાવ્ય-દોહન, ભાગ ૬; તથા પ્રાચીન કાવ્યસુધા, ભાગ ૧.

૩૭. રકન્ધ પહેલો પ્રાચીન કાવ્યમાળા, ગ્રન્થ ૧૫માં, રકન્ધ પહેલો તથા બીજો ગૂજ. વર્ના. સોસાયટી (સં. શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી) તરફથી અને રકન્ધ દસમો શ્રી ગદ્દલાલજી તરફથી છપાયેલ છે. અગિયારમો અપ્રસિદ્ધ છે. બીજા રકન્ધો અપ્રાપ્ય છે.

(ભુજંગપ્રયાત)

તમે! કૃષ્ણ કૃષ્ણેતિ કૃષ્ણેતિ ભાષો,
કુસંસાર પરપંચને દૂર નાષો;
સહુ દેવ મધ્યે સમે ભાગ રાષો,
અસત્યાદિ ટાળી સદા સત્ય ભાષો.
(પૃ. ૧)

(દ્રુતવિલમ્બિત)

વિપય ભોગવતાં સુખ નેટલું,
ફરો થશે તમને દુઃખ તેટલું;
પ્રથમ કંડુ ધસ્યે સુખ ત્યાં હશે,
પણ પછી પરિતાપ ઘણો થશે.
હજી લગી શઠ કાં સમજ્યો નહીં,
સકળ કાળ ગયો તુજનો વહી;
અનુભવ્યું કથ શું સુખ હાં રહી,
સુણ સદા દુઃખ માંહ પડ્યો સહી.
(પૃ. ૧૧)

(પુષ્પિતાગ્રા-માલભારિણી)

ભજ ભજ હરિને અલ્યાભિમાની,
તજ તજ રે તરુણીવિલાસ કામી;
ભજતાં ભવનો કલેશ જશે,
મન આનંદ અપાર સુખ થાશે.
(પૃ. ૨૩)

(શાદ્દૃલવિકીડિત)

જોની રે તુજ કાળ કેણુ રચના કીધી કૃપાસાગરે,
ધૂમજ્યોતિ સમીર વારિ સઘળાં ટાળે કર્યાં શ્રીવરે;
સિન્ધુથી ગગને ચઢાવી ધનને વર્ષેણુ મધ્યે ભરી,
તે પ્રત્યેજ થયો કૃતદ્ધ કયમ તું તે પ્રેમને વીસરી ?
(પૃ. ૨૪)

(માલિની)

નિશદિન મન મધ્યે રાખજો રામનામ,
અભયપદવિધાતા એક છે શ્યામ ધામ;
યદુપતિપદ સેવી કાપજો કામદામ,
ચરણભગતિ મૂકી, શે કરે વામ કામ ?

(પૃ. ૨૫)

(વસન્તતિલકા)

કાપે ભર્યો કુટિલ કાલભુજંગ આવે,
ધાયે, નિશા દિવસ બે રસના હલાવે;
કુતકારથી પ્રગળ પર્વત કોટ ફાટે,
વીંટી વળ્યો નિરખ પાછળ અંગ ચાટે.

(પૃ. ૪૯)

કાચો કુરંગનયના સખજો સનેહ,
રાચ્યો નિહાળી નયને દુરગંધ દેહ;
મિથ્યા મનોરથ કરે મનમાંહે લાવે.
લાગે ફરે નિપટ, લંપટ નામ કહાવે.

(પૃ. ૫૦)

શાને ફરે ભ્રમર પંકજ વાસ લેવા ?
પેશીશ મા કમલ મધ્ય પરાગ ગ્રેવા;
સંકાચશે સહજમાં તવ તું મરીશ,
એને વિષે અધમ, આકુલ થઈ મરીશ.

(પૃ. ૫૨)

શોભાયમાન નિજ નારી તણે જ રંગ,
રાચ્યો, સ્વરૂપ વિસરેથી પડીશ સંગ;
સ્નેહે કરી યુગલ પક્ષ થશે જ અંધ,
મોટી મમત્વ ઝળ ઝળ બળાશ અંધ.

(પૃ. ૫૪)

(રથોદ્ધતા)

કર્મમૂળ મનુષ્યાવતાર ત્યાં,
કલ્પવૃક્ષ પ્રગલ્બો વિચારતાં;
જેહ મધ્ય શત શાખ શોભતી,
બાર બાર લઘુ શાખ બોભતી.
પત્ર છત્રીસ સહસ્ર જેહને,
ભક્તિ ફૂલ, ફળ મુક્તિ તેહને;
એક પત્ર સિત સ્યામ વ્યક્ત છે,
મધ્ય નીલ સપવિત્ર રક્ત છે.
એક પક્ષ નિત્ય કામ ભાજતો,
કેા સમે કલ્પવૃક્ષ ગાંજતો;
પુષ્પ પ્રીમળ પરાગ ચાખ રે,
જીવ પક્ષી, ફળ ભક્ષી રાખ રે.
(પૃ. ૬૨-૬૩)

(પ્રમિતાક્ષરા)

શઠ ! શું કરે તું તરુણી તરુણી,
ધરણી વિકાર, મલની ભરણી;
મનુષ્યાવતાર કરની કરણી,
હરિભક્તિ મુક્તિપદની સરણી.
કોઇ કાળ ભૂષણ સુવસ્ત્ર ધરી,
સુતને વિવાહ મન હર્ષ ભરી;
કોઇ કાળ નેત્ર જળધાર વહી,
તુજને રહે તનય તાત ! કહી.

કોઇ કાળ શાંતિક પ્રિયા પરણી,
કોઇ કાળ સૂતક્રિયા કરણી;
ધમ હર્ષ શોક નરને નિરમ્યા,
તોય કોણ દુઃખ ભવથી વિરમ્યા ?

(પૃ. ૬૮)

‘બાર માસ’માં પ્રત્યેક માસના વિરહવર્ણનના આરંભમાં એક છટાદાર માલિની છે. ઉદાહરણ તરીકે:

પ્રકટી મદનવ્યાધિ, મારતો બાણ સાંધી,
હરિ હરિ કહે રાધી, પ્રેમને પાશ આંધી,
વિરહ વિકળ રોતી, ચીરથું નીર લ્હોતી,
અરુણ નયન દીસે, આંસુ જોતી અરીસે. ૩૮

x

x

સુણ, ધન, મુજ વાણી, વર્ષતું રાખ પાણી,
ક્ષણ ઇક ચિર રે’ને, કૃષ્ણની વાત કે’ને;
મધુપુર થકી આવ્યો, શા સમાચાર લાવ્યો,
મધુરો મુરલો મીઠો, કૃષ્ણજી ક્યાંય દીઠો.

x

x

તન મન ધન મારો, વીજળી વીર તારો,
મધુપુર જઇ માણે, પીડ મારી ન જાણે;
ક્ષણ ઇક સુખ દીધું, તાહરી પેર કીધું,
ચમક ચપળ બાધ, શીખવ્યો તેં જ બાધ.

x

x

પલ ન પલક ભાગી, રાધિકા રાત જાગી,
વિરહ દુઃખ વિભાગી, નારમાં હાક વાગી;
ભુવન ભુવન ભોળા, નીકળા નાર ટોળા,
સજન જન મળ્યું છે, પ્રેમની વાત પૂછે.

x

x

અંતમાં—

વ્રજ થકી ધર આવે, નાર મોતી વધાવે,
ધરધર થકી ગોપી, નીકળા લાજ ભોપી;

નખ શિખર્યો નિહાળે, આરતીને ઉગળે,
રસખસ થઇ રાધા, ભાંજતી શોકખાધા.૩૬

રત્નેશ્વરના ભાગવતમાં પણ પ્રત્યેક અધ્યાયને આરંભે એક સંસ્કૃત તેમ જ એક ગૂજરાતી વૃત્ત મૂકવામાં આવેલ છે. એમાં એક પ્રકારની ઔપચારિકતા હોવાને લીધે, એમાં રત્નેશ્વરના શૈલીગુણ ‘પ્રબોધપંચાશિકા’ અને ‘આર માસ’ જેટલા દીપી નીકળતા નથી. એમાંથી થોડાંક ઉદાહરણો :

(દ્રુતવિલગ્નિત)

પ્રથમમાં ખટ પ્રશ્ન કર્યો મુનિ,
નિમિષમાં કરતા નિગમધ્વનિ;
દ્વિતીયમાં કહી ઉત્તર ચ્યારનો,
વિબુધ સૂત સમુદ્ર-વિચારનો.

—સ્કન્ધ ૧, અધ્યાય ૨

(વસન્તતિલકા)

શ્રી ભાગવત-રસપાન કથા સમન્ધ,
શ્રોતા પરીક્ષિત તણો તવ ફૂલે સમન્ધ;
સંસુપ્તખાલવધકારકવિપ્રદંડ,
એહવી કથા કથિત સપ્તમમાં પ્રચંડ.

—સ્કન્ધ ૧, અધ્યાય ૭

(ભુજંગપ્રયાત)

હવે સાતમે કૃષ્ણલીલાવતાર,
કહ્યાં તે અજે પુત્રને વાક્યસાર;
તિહનાં કર્મ સાથે પ્રયોજન ભાખ્યાં,
ગુણો વર્ણવ્યા વૈષ્ણવે મન રાખ્યા.

—સ્કન્ધ ૨, અધ્યાય ૭

(અનુષ્ટુપ)

દશે ભાગવતાખ્યાન-મિષે મુનિ જણાવશે;
પરિક્ષિત-પ્રશ્ન-સન્દેહ-અંગ-ભંગ જણાવશે.

—સ્કન્ધ ૨, અધ્યાય ૧૦

આ પછીના કાળનું સૌથી મહત્વનું વૃત્તબદ્ધ કાવ્ય તે જૈન કવિ કેશરવિમલકૃત ‘સૂક્તમાલા.’^{૪૦} ૧૭૦ કડીનું. એ કાવ્ય ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર વર્ગમાં વહેંચાયેલું છે, અને પ્રત્યેક વર્ગમાં તે વર્ગને અનુરૂપ એવા જુદા જુદા વિષયો ઉપર વિવિધ વૃત્તોમાં કવિએ સ્વરચિત સૂક્તો આપ્યાં છે. અર્થાત્ આ રીતે ‘સૂક્તમાલા’ એ તેનું સાર્થક નામ છે. થોડાક દસકાઓ પૂર્વે જૈન સાધુસમાજમાં એમાંનાં સૂક્તોનો સારો પ્રચાર હતો; અને વ્યાખ્યાન કરતાં યોગ્ય પ્રસ્તાવે અનુરૂપ વિષયનાં મુખપાઠે કરેલાં સૂક્તોનો ઉચિત ઉપયોગ કરવામાં આવતો. ‘સૂક્તમાલા’ના ચારે વર્ગમાંથી થોડાંક ઉદાહરણ જોઈએ :

સજ્જન વિષયે—

(માલિની)

સદય મન સદાઇ, દુઃખિયાં જે સહાઇ,
પરહિત મતિદાઇ, જસ વાણી મીઠાઇ,
ગુણ કરિ ગહરાઇ, મેઘ જ્યૂં ધીરતાઇ,
સજ્જન મન સદાઇ, તેહ આનંદદાઇ.

—ધર્મવર્ગ, કડી ૧૩

સાધુધર્મ વિષયે—

(શાદૂલવિકીડિત)

જે પંચવ્રતમેરુભાર નિવહે, નિઃસંગ રંગે રહે,
પંચાચાર ધરે, પ્રમાદ ન કરે, જે દુઃખ તો બહુ સહે,

૪૦. પ્રસિદ્ધ, મારા વડે સંપાદિત, ‘સાહિત્ય’, ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૧.

પંચે ઇંદ્રી તુરંગ જે વશી કરે, મોક્ષાર્થનઈ સંગ્રહે,
એવો દુષ્કર સાધુધર્મ ધન તે જે જ્યૂં ગ્રહેં ત્યૂં વહેં.

—ધર્મવર્ગ, કડી ૭૩

અવિશ્વાસ વિષયે—

(ઉપજાતિ)

વિશ્વાસ સાથે ન છલેં રમીનેં,
ન વયરીવિશ્વાસ કદાપિ કીનેં,
જે ચિત્ત એ ધીર ગુણેં ધરીનેં,
તો લચ્છી-લીલા જગમેં વરીનેં.

—અર્થવર્ગ, કડી ૧૮

ઘૂત વિષયે—

(દ્રુતવિલગ્નિત)

સુગુરુ દેવ જિહાં નવિ લેખવેં,
ધનવિનાશ હુવેં જિણુ ખેલવેં,
ભવભવેં ભમિવેા જિણુ ઊવટેં,
કહો નેં કુંણુ રમેં તિણુ જૂવટેં ?

—અર્થવર્ગ, કડી ૨૩

મદ્યે—

(ભુજંગપ્રયાત)

સુરાપાનથી ચિત્તમાં બ્રાંત થાયેં,
ગળે લાજ-ગંભીરતા, શીલ જાગેં;
જિહાં જ્ઞાન વિજ્ઞાન મૂઝેં, ન સૂઝેં,
ધસુ મદ્ય જાણી ન પીનેં, ન દીનેં.

—અર્થવર્ગ, કડી ૨૬

કાર્તિ—

(માલિની)

દિશ દિશ પસરંતી ચંદ્રમાળ્યોતિ જેસી,
શ્રવણુ સુણુત લાગે, જાણુ મીઠી સુધા શી;

નિશદિન જન ગાયે, રામ રાજન્ન જેવી,
ધણિ કલિ બહુ પુણ્યે પામીછ કીર્તિ એવી.

—અર્થવર્ગ, કડી ૩૦

કામની દુર્જયતા—

(ઉપભતિ)

કંદર્પ પંચાનન તેજ આગે,
કુરંગ જેવા જગજીવ લાગે;
સ્ત્રીશસ્ત્ર લેધ જગે વદીતા,
તે એણુ દેવા જનવૃંદ જીતા.

—કામવર્ગ, કડી ૨

કામની પ્રત્યજ્ઞતા—

(શાર્દૂલવિકીરિત)

ભિલ્લીભાવ છલ્યો મહેશ ઉમયા જે કામરાગે કરી,
પુત્રી દેખી ચલ્યો ચતુર્મુખ હરિ, આહરિકા આદરી,
ઇન્દ્રે ગૌતમની ત્રિયા વિવ્રસીને સંભોગ તે ઓલવ્યા,
કામે એમ મહંત દેવ જગતે તે ભોલવ્યા—રોલવ્યા.

—કામવર્ગ, કડી ૪

સ્ત્રીના દોષ—

(વસન્તતિલકા)

માયો પ્રદેશી સૂરિકાંત વિષાવલીએ,
રાગ જસોધર હણ્યો નયનાવલીએ,
દુઃખી કર્યો શ્વસુર નૂપરપંડિતાએ,
દોષી ત્રિયા ઇમ ભણી નિજદોષતાએ.

—કામવર્ગ, કડી ૧૦

પુત્ર વિષયે—

(શાલિની)

ગંગાપુત્રે વિશ્વમાં કીર્તિ રાખી,
આજા તેણે તાત ફેરી ન ભોખી,

તે ધન્યા ને અંજનીપુત્ર નેવા,
નેણે કીધી જનકીનાથસેવા.

—કામવર્ગ, કડી ૨૦

રાગ વિષયે—

(ઉપજાતિ)

રાગે ન રાગે ભવઅંધ જાણી
ને જાણુ તે, રાગ વસે અનાણી;
ગોરી તણે રાગ મહેશ રાગી,
અર્ધાંગ દેવા નિજ ખૂધ જાગી.

—મોક્ષવર્ગ, કડી ૨૮

આત્મપ્રબોધ—

(વસન્તતિલકા)

એ મોહનિંદ તણ કેવલ બોધ હેતે,
ને ધ્યાન શુદ્ધ હૃદિ ભાવિનિ એકચિત્તે;
જ્યું નિઃપ્રપંચ નિજ જ્યોતિસ્વરૂપ પાવે,
નિર્બોધ એ અક્ષય મોક્ષસુખાર્થ આવે.

—મોક્ષવર્ગ, કડી ૩૫

વૈરાગ્ય—

(માલિની)

ભવ વિષય તણા ને ચંચલા સૌખ્ય જાણિ,
પ્રિયતમ પ્રિયભોગા ભંગુરા ચિત્ત આણિ,
કરમદલ ખપેછ, કેવલગ્ધાન લેછ,
ધનધન નર તેછ મોક્ષ સામે જિ કેછ.

—મોક્ષવર્ગ, કડી ૩૬

અરાઢમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં યર્ષ ગયેલા કવિ રણુછોડકૃત
' રાધાવિવાહ ' ૪૧ નામના નાનકડા કાવ્યમાં ભુજંગીનો પ્રયોગ છે.

આ ઉપરાંત, સં. ૧૭૫૪ માં રચાયેલ સૂરતના ઔદિચ્ય ટોળક બ્રાહ્મણ વલ્લભકૃત 'રેવામાહાત્મ્ય' અથવા 'રુદ્રદેહાસ્તુતિ' ૪૨ નામનું નર્મદાસ્તુતિવિષયક ૨૧૫ કડીનું કાવ્ય આખુંયે ભુજંગીની ચાલમાં છે.

ઝોગણીસમા સૈકા

ઝોગણીસમા સૈકાના પહેલા વર્ષમાં, સં. ૧૮૦૦ માં, રચાયેલ ધોળકાનિવાસી ઔદિચ્ય ટોળક જીવરામ ભટ્ટકૃત 'જીવરાજ શેઠની મુસાફરી' ૪૩ નામનું ૮૭ કડીનું કાવ્ય આખુંયે નંદરાગવૃત્તમાં છે. પ્રેમાનંદના 'વિવેકવણુઝારા'ની પદ્ધતિએ લખાયેલું એ વાણિજ્યમૂલક રૂપક છે. શિવમાંથી પ્રકટેલો જીવ ભવની મુસાફરી કરીને સત્સંગપ્રભાવે પાછો કેવી રીતે શિવરૂપ થઈ જાય છે, એ વિષયનું એમાં નિરૂપણ છે. જોકે "રૂપક તરીકે એની કીમત ઓછી છે. ધોળકાના કવિનું રૂપક ગંઠાઈ ગયેલા છોડની પેઠે અણખીલ્યું જ રહ્યું છે; એના આરોપમાં સાદશ્યનું ધોરણ જળવાયું નથી; અને ઉપપત્તિની ખામી ડગલે ડગલે ડેબે ચડે છે. કાવ્યમાં સમાયેલું તત્ત્વજ્ઞાન ઉપલકિયું છે." ૪૪ છતાં આપણી દૃષ્ટિએ તો આ કૃતિ મહત્ત્વની છે. આરંભની કેટલીક કડીઓ—

શિવરાજ પુત્ર જીવરાજને,
મોકલે વિદેશમાં કહી સુકાજને;
"જાઓ મૃત્યુ લોકમાં ગુમાસ્તા લેખને,
માલ વોરજો જી પુત્ર, શુદ્ધ જોખને. ૧
સાથ રાખજો દલાલ સંત કોખને,
લેવરાવશે સુમાલ સારો જોખને;

૪૨. અપ્રસિદ્ધ: ગૂ. વ. સો. નો સંગ્રહ, નં. ૪૯૬

૪૩. પ્રસિદ્ધ: બૃહત્કાવ્યદોહન, ભાગ ૧. એમાં કાવ્યના આરંભે "હીરછંદની ચાલ" એ પ્રમાણે છંદનો નામનિર્દેશ કર્યો છે, પરંતુ ર જ ર જ ગ એ પ્રમાણે તેર વર્ણોનું બનેલ એ નંદરાગ નામે વૃત્ત છે.

૪૪. પંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૫

આમવેા સુસંગ લેઈ રાખજો કને,
ધીરશેા મા કામ ક્રોધ લોભ ચોરને. ૨
મૂકજો કુસંગ કાંસિયાતણી પુરી,
આવશે અપાર મોહની નદી ખરી;
બેસજો વૈરાગ્ય નાવમાં ફરી ફરી,
ચાલજો સુવાટ પેલી પાર ઊતરી. ૩
વિકટ છે અવાટ, ખીજી વાર ચૂકશે,
જાણુ દેશ રહી જશે, અજાણુમાં જશે;
વિષે ધૂર્ત, મધ્ય જાળ માંહિ ફૂંચશે,
કામરૂપ દંભ, ત્યાં વિવેક ભૂલશે. ૪

અને અંતમાં—

પ્રવૃત્તિ બ્રાંતિ (?) ને નિવૃત્તિ ચિત્ત રાખજો,
નિવૃત્તિ ચિત્ત રાખે ભક્તિ સ્વાદ ચાખશે;
ભક્તિને નવે પ્રકારમાં રમાડજો,
તે રમાડતાં પ્રભૂથી પ્રેમ આણુજો. ૮૪
પ્રેમ આણુતાં વિરાગ તુર્ત ભાવશે,
તે સમે પ્રપંચવાત તુચ્છ લાગશે;
જ્ઞાન આવતે વિરાગમાં હશે જશે,
તે સમે વિવેક સત્પદાર્થનો થશે. ૮૫
વિધ નિષેધના બધા અનિત્ય જાણુશે,
તે સમે સમાધિ માર્ગ યોગ જાણશે;
યોગ માર્ગ જાણી લિંગદેહ ત્યાગશે,
લિંગદેહ ત્યાગે જીવ શિવ થઈ જશે. ૮૬
સંવત અઢાર પડવો પોષ માસનો,
આ નવીન ગ્રંથ પૂર્ણ તે સમે બન્યો;
હું કવિ અજાણુ, દોષ દૂરવ દીર્ઘનો,
જાણુતો નથી, સુધારજો કવિજનો. ૮૭

ગૂ. વ. સો. ના સંગ્રહમાંની હાથપ્રત નં. ૧૦૩૫માંથી કાઢી અજ્ઞાત કવિકૃત પાંચ તુકનું ‘ગણેશસ્તોત્ર’ મળી આવે છે. તે આખુંયે ચામરમાં છે. આવાં નાનાં કાવ્યોમાં રચ્યા સાલ હોતી જ નથી, તેમ વળી આ કૃતિને અંતે લલિયાએ લખ્યા સાલ પણ આપી નથી. પરંતુ આ જ હાથપ્રતમાંનાં બીજાં કાવ્યોને અંતે નકલ કર્યાની જે સાલ આપી છે, તે સં. ૧૮૧૬ થી ૧૮૩૫ સુધીની છે, એટલે ‘ગણેશસ્તોત્ર’ના રચનાકાળની ઉત્તરમયાદા ઓગણીસમા સૈકાના પૂર્વાર્ધની ગણી છે.

‘ગણેશસ્તોત્ર’ ગૂજરાતી લિપિમાં ઉતારવામાં આવેલ છે. નકલ ખૂબ ભ્રષ્ટ અને અશુદ્ધ છે તેમ જ કેટલેક સ્થળે અર્થ પણ અસ્પષ્ટ રહે છે, છતાં તેમાં પ્રયોજાયેલ ચામરના ઉદાહરણ તરીકે આદિ તથા અંતની એક એક કડી અહીં ઉતારી છે.

આદિ—

હેમજસુતં ભુજં ગણેશ ઈશનંદનં,
એકદંડ વક્રતુંડ નાગઅગનસૂત્રકં;
રગતગાત્ર ધુમરનેત્ર સુકલ વ્રખશમંડિયં,
શ્રીકમલ વ્રખશ ભગતીરખશ નમસ્તુ તે ગજનનં.

અંતમાં—

રિદ્ધિ બુદ્ધિ અષ્ટસિદ્ધિ નવ્યનિદ્ધિદાયકં,
જગત્કમ શરવધરમ વરણાવરણી અરમિતં,
ભૂતહુષ્ટ હુષ્ટભુષ્ટ દાણાવ દુરંતરં,
શ્રીકમલવ્રખશ ભગતીરખશ નમસ્તુ તે ગજનનં.

આ પછી એક જુદી જ ભાત પાડતું કાવ્ય તે દેવીભક્ત કવિ મીહુએ શંકરાચાર્યની ‘સૌન્દર્યલહરી’નો ‘શ્રીલહરી’ ૪૫ એ નામથી

૪૫. કવિ મીહુના જીવન તથા કવનના પરિચય માટે જુઓ દી. બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાકૃત ‘શાક્ત સંપ્રદાય’, પૃ. ૧૨૦-૨૭. મીહુના અનુવાદ સાથે કવિ બાલાશંકરના અર્વાચીન અનુવાદની અછડતી તુલના

૧૦૩ શિખરિણીમાં કરેલો સમશ્લોકી અનુવાદ છે. સમશ્લોકી અનુવાદની રીતિ પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વિરલ છે, અને તેમાંયે આટલા લાંબા કાવ્યનો સળંગ સમશ્લોકી અનુવાદ તો એક અપવાદરૂપ જ છે. વળી અનુવાદ સામાન્ય કોટિનો નથી, એ પણ એક નોંધપાત્ર હકીકત છે.

કવિ મીહુનો જીવનકાળ સં. ૧૭૬૪ થી સં. ૧૮૪૭ સુધીનો છે. તેના અનુવાદમાંથી એક ઉદાહરણ જોઈએ :

કૌંશે વાંકી, ધીરી હસત, ઉદરે પાતળી ધણી,
કટીતદે પડોળી, કઠિન કુચતદે બહુ બણી;
સ્વભાવે છે ઝઝૂલી, સરલ કુલ જેવી કુંળી બણી,
જગદ્દરક્ષા કામે વિલસી કોમ શક્તિ શિવ તણી.^{૪૬}

ઓગણીસમા શતકના પૂર્વોર્ધમાં થઈ ગયેલા વસાવડનિવાસી કવિ કાલિદાસના ‘પ્રહ્લાદાખ્યાન’ માં ૪૭ ચૌદમું કડવું આખું તોટક છંદમાં છે. જુઓ :

બણે ઇન્દ્ર મુનીન્દ્ર ઉપેન્દ્ર નમો,
કરુણાવર શ્રી હરિચંદ્ર નમો;
સચ્ચિદાનંદ શ્રી અવિનાશી નમો,
કમળાવર વૈકુંઠવાસી નમો.

પણ તેમણે કરી છે. ‘શ્રીવલ્લરી’ની હાથપ્રત ક્યાં છે, એ વિશે એમણે કંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી; અને તેથી આ પ્રાસાદિક કાવ્યમાંથી વિશેષ અવતરણો આપવાનું બની શક્યું નથી.

૪૬. નીચેના શ્લોકનો પ્રસ્તુત કડી અનુવાદ છે :

અરાલા કેશેષુ પ્રકૃતિસરલા મન્દહસિતે
શિરીષામા ચિત્તે દષદુપલશોમા કુચતટે ।
મૃગ્યં તન્વી મધ્યે પૃથુરસિજારોહવિષયે
જગત્ ત્રાતું શમ્ભોર્જયતિ કરુણા કાચિદરુણા ॥

૪૭. પ્રસિદ્ધ : બૃહત્કાવ્યદોહન, ભાગ ૧.

પુરુષોત્તમ પંકજનેત્ર નમો;
 પરિપૂરણુ અહ્ન પવિત્ર નમો,
 રવિકોટીકલા વર રૂપ નમો,
 ભગવાન સુરાસુર ભૂપ નમો,
 પરમેશ્વર પન્નગશાયી નમો,
 સચરાચર સંપદદાયી નમો,
 શિર ચર્ણુ કરાંબુજ સહસ્ર નમો,
 પરિધાન પીતાંબર વસ્ત્ર નમો.

એ જ કવિના 'સીતાસ્વયંવર'નું^{૪૮} મંગલાચરણ તોટકમાં છે તેમ જ તેનું ૧૨ કડીનું 'અંબાષ્ટક'નું^{૪૯} આખુંયે ભુજંગીમાં છે.

૧૨૩ છટાદાર ભુજંગીમાં લખાયેલું અજ્ઞાત કવિકૃત 'નાગદમણ'નું^{૫૦} પણ એક સારું કાવ્ય છે. કાવ્યમાં જેમ કર્તાનું નામ નથી તેમ રચ્યાસાલ પણ નથી, તથા રચ્યાસાલ નક્કી કરવાનાં બીજાં કોઈ સાધનો નથી. સં. ૧૮૧૯માં હાથપ્રત લખાયેલી છે, તે ઉપરથી રચનકાળની માત્ર ઉત્તરમર્યાદા નક્કી કરી શકાય છે; એટલે કાવ્યને યોગણીસમી સદીમાં મૂક્યું છે, એ કેવલ અનુમાન જ છે. તેના રચનકાલ વધારે જૂનો પણ હોઈ શકે. એમાંથી એક ઉદાહરણ—

વિહાણે જવે નાથ જાગે વિહીલા,
 દિયે દોહવા ઘેન ગોવાલ હેલ્યા,
 જગાડે જસોદા, જદુનાથ જાગે,
 મહી માટ ધૂમે, નવે નિધ્ય માગે.

કોઈ ભૂખણુ ભકતે ઈશ્વરભક્તિનાં પાંચ અષ્ટકો^{૫૧} ભુજંગી ગ્રંથમાં લખ્યાં છે. એના સમયનિર્ણયનું કોઈ સાધન નહિ હોવાને

૪૮. પ્રસિદ્ધ : પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૫, અંક ૧.

૪૯. અપ્રસિદ્ધ : હાથપ્રત, ગૂજરાત વ. સો.નો સંગ્રહ, નં. ૮૫૧.

૫૦. અપ્રસિદ્ધ : હાથપ્રત, ગૂ. વ. સો. નો સંગ્રહ નં. ૩૫૫

૫૧. પ્રસિદ્ધ : બૃહત્કાવ્યદોહન, ભાગ ૧

કારણે તેની કૃતિને પણ અહીં જ સ્થાન આપ્યું છે. પાંચ અષ્ટકો પૈકી પહેલામાં ૮, બીજામાં ૬, ત્રીજામાં ૧૧, ચોથામાં ૬ અને પાંચમામાં ૧૩, એમ મળી કુલ ૫૦ કડીઓ છે. સામાન્ય ધર્મબોધ એ જ કાવ્યનો વિષય છે. બીજા અષ્ટકમાંથી—

ધણા પૂન્યના ભાવથી દેહ પામ્યાં,
હસંતાં રમંતાં સુખે દીન વામ્યાં,
ગયા નાથનું નામ તો સઘ ચૂકી,
ભળે રામને, કામને દૂર મૂકી.
ભણ્યા શાસ્ત્ર સિદ્ધાન્તની સર્વ વાત,
નથી ઓળખ્યા શ્રી તમે પ્રાણુનાથ;
વિવેકી થઈ કાં કરો બુદ્ધિ દૂંકી,
ભળે રામને, કામને દૂર મૂકી.

આપણા પ્રાચીન કવિઓના છેલ્લા પ્રતિનિધિ દયારામકૃત ‘પદ્મકતુવિરહવર્ણન’માં^{૫૨} શાદ્દલ અને માલિનીનો પ્રયોગ છે. છપાયેલી આવૃત્તિમાં એ વૃત્તો ખૂબ જ અશુદ્ધ અને ભ્રષ્ટ સ્થિતિમાં જોવામાં આવે છે. દયારામ જેવા બહુશ્રુત કાવ્ય જો વૃત્તો લખે, તો આટલાં અશુદ્ધ લખે, એ મારા માન્યમાં આવતું નથી. મને તો એમાં હાથપ્રતોનો અને સંપાદકોનો દોષ જણાય છે. ‘પદ્મકતુવર્ણન’ના અંતે આવતી માલિની, તેનું છેલ્લું ચરણ ભ્રષ્ટ છે તોપણ, અતાવી આપશે કે વૃત્તો ઉપર કવિશ્રીનો હાથ સારો બેઠેલો હતો. પહેલાં ત્રણ ચરણ તો આપણને રત્નેશ્વરની યાદ આપે છે—

રતિ સહ ઋતુ ગાશે, પાપ સંતાપ જાશે,
સુમતિ ઉર ભરાશે, કૃષ્ણશું પ્રેમ થાશે,
સફલ ચિત્ત ચહાશે, વિધન સર્વે પળાશે,
પરમ હરપ થાશે, રત્નેહરસ પીજે પાશે.

કવિશ્રીનાં ખીજાં કાવ્યોમાં 'કૃષ્ણઅષ્ટોત્તરશતનામચિન્તામણિ' ૫૩
તથા 'યમુનાસ્તુતિ' ૫૪ બન્ને ભુજંગીમાં છે.

'કૃષ્ણઅષ્ટોત્તરશતનામમાલા'નો આદિભાગ—

નમો શ્રી ગુરુદેવ, શ્રીકૃષ્ણ સ્વામી,
નમો નંદકુમાર, સુપર્યુગામી,
નમો શ્રી યશોદાઅમુખીનવારી,
નમો શ્રી બલારુદ્ર આનંદકારી. ૧
નમો રાધિકાનાથ, ગોપીશત્રંદા,
નમો શ્રી યમુનાપતિ, મોહકંદા,
નમો ગોકુલાધીશ, શ્રીશૈલધારી,
નમો રાસવિહારી, શ્રીજી, મુરારિ. ૨

અંતમાં—

ધૃતિ નામ શ્રીકૃષ્ણ આનંદકારી,
નમો કામના સર્વ દાતા દુષ્પારિ,
મહાતાપ સંતાપકૃતભૂતભરમી,
સદાકાળ ગાળે સહુ જરમી તરમી. ૧૫
મહા પ્રેમભક્તિ વ્રજધીશ ખાસી,
સદાકાળ તે વ્યાપિ વૈકુંઠવાસી,
કરે પાદ એ શ્રીહરિ જન્ય રીઝી,
દયાના પ્રભુજી મળે તોપ ભીજી. ૧૬

'યમુનાસ્તુતિ'ની પહેલી સિવાય બધી કડીઓ ભુજંગીમાં છે.

આરંભમાં—

નમો શ્રી યમુને મહારાણી દેવી,
સુરાસુર બહા શિવાદિક સેવી,
ધ્રુવાદિક તે દ્રુવ ધામે નિવાસી,
પ્રિયા ગોપિકા કૃષ્ણ થૈ આપ વાસી. ૨

સરિતા સહુ સ્વામિની શ્રેષ્ઠ ગંગે
મહાસિદ્ધિ પામી તમારા પ્રમંગે;
અહો અત્ય અદ્ભુત મહિમા શું બાપુ?
સમુદ્રેથી બિન્દુ સમું જલ્પ દાપું. ૩

અંતમાં—

તટે રાસકીડા સદા કૃષ્ણ ગોપી,
લોલા લાડિલી લાલ એકાંત ઓપી;
જહાં વૃક્ષવૃક્ષે વર્યા વેણુપાણિ,
પત્રેપત્ર ચોભુજ છે વેદવાણી. ૧૬
અલૌકિક આનંદ દાતાર માજી,
'દયો દાસ મારો' મુખે કો'ની ગાજી;
બણે વા સુણે સ્તોત્ર આ પ્રેમ આણી,
કૃપાદષ્ટિ તેને કરે કૃષ્ણરાણી,

વસનજી નામે કોઈ લેખકની 'સૂર્ય'છંદ'૫૫ અને 'હનુમાનજીના છંદ'૫૬ નામની બે નાનકડી પદ્યકૃતિઓ મળી આવે છે. આ કવિનો સમય નિશ્ચિત કરવાનું કોઈ સાધન નથી, પણ 'સૂર્ય'છંદ'ની પ્રત સં. ૧૯૦૫ માં લખાયેલી છે, એટલે ઓગણીસમા સૈકાનો અંત એ તેના સમયની ઉત્તરમર્યાદા છે. બાકી કવિ જૂનો હોવાનો સંભવ છે. બન્ને કૃતિઓમાં અનુક્રમે સૂર્ય અને હનુમાનની સ્તુતિ ભુજંગી છંદની ચાલમાં કરવામાં આવેલી છે.

વસન્તદાસનું 'કાશીમાહાત્મ્ય'૫૭ નામનું એક નાનું કાવ્ય પણ આપું ભુજંગીમાં છે. કાશીનગરીનો મહિમા એમાં કર્તાએ ગાયો છે. કાવ્યનો રચનાકાળ જણાવવામાં નથી, પણ હાથપ્રત સં. ૧૯૧૦માં લખાયેલી છે; એટલે બીજા કોઈ પુરાવાને અભાવે તેને ઓગણીસમા સદીના અંતમાં મૂકયું છે. પરંતુ કૃતિ જૂની હોવાનો સંભવ છે ખરો.

૫૫ અપ્રસિદ્ધ : હાથપ્રત, ગુ. વ. સો. નો સંગ્રહ, નં. ૭૪૨

૫૬. અપ્રસિદ્ધ : હાથપ્રત, ગુ. વ. સો. નો સંગ્રહ, નં. ૭૪૨

૫૭. અપ્રસિદ્ધ : હાથપ્રત, ગુ. વ. સો. નો સંગ્રહ, નં. ૭૪૨

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચનાઓનું સ્થાન

આમ વિક્રમના ચૌદમા શતકથી ઓગણીસમા શતકના અંત સુધીની પ્રામ વૃત્તરચનાઓનો પરિચય આપણે કરી ગયા. એ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ગૂજરાતીમાં પણ, મરાઠીની જેમ, ઘણા પ્રાચીન કાળથી વૃત્તબદ્ધ કાવ્યરચના થતી આવી છે. ગૂજરાતી સાહિત્યને મળેલો સંસ્કૃત વાડ્મયનો એ વારસો છે. પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પણ એ વારસો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સચવાયેલો છે. અર્થાત્ પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચનાનો ઉદ્ભવ આકરિમક રીતે નહિ, પરંતુ સતત ચાલતા આવેલા એક પ્રવાહના પરિણામ-રૂપે થયેલ છે.

પરંતુ સાથેસાથ એ કબૂલ કરવું જોઈએ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના ઝાઝી વ્યાપક નથી. તેનું એક કારણ એ પણ હોઈ શકે કે પદ્યરચનાનો આ પ્રકાર મુકાબલે પૂરતો લોકપ્રિય થયો નહોતો. કાવ્ય વાચન કરતાં શ્રવણનો વિષય વધુ અંશે હોઈ તેને સંગીતની સહાયની જરૂર હતી; વૃત્તોમાં લખાયેલાં કાવ્યો બહુજન-સમાજ સમજી શકે નહિ, એ પણ દેખીતું જ છે. પરિણામે, દ્વલ્લ, ચોપાઈ, છપ્પા જેવા માત્રામેળ છંદોમાં રચાયેલી વાર્તાઓ અને પ્રબંધો કે દેશીઓમાં રચાયેલાં આખ્યાન, કાવ્યો અને રાસાઓને મુકાબલે વૃત્તબદ્ધ કાવ્યો જનતાનો ઝાઝો આવકાર પામી શક્યાં નહિ. ઉદાહરણ તરીકે, ‘રૂપસુંદરકથા’ની એક માત્ર હાથપ્રત ફાર્ગસ ગૂજરાતી સભાના સંગ્રહમાં જો સચવાઈ રહી ન હોત તો આજે આપણને ખબર પણ ન હોત કે આવું એક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય અઢારમા સૈકામાં અસ્તિત્વમાં હતું. શ્લાઘ્યતા કે અશ્લાઘ્યતાનો આમાં મુદ્દલ પ્રશ્ન નથી, પણ જે પ્રજા ‘રૂપસુંદરકથા’ની એક માત્ર પ્રતિ અકસ્માત જાળવી રાખે છે અને પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો કે શામળની વાર્તાઓની ફૂડીબંધ

નકલોનું સંગોપન કરે છે, તે પ્રજ્ઞની રસવૃત્તિને કેવા સાહિત્યપ્રકારો માફક હતા તે સહજ સમજી શકાશે.

આથી જિલકું જ, મરાઠી સાહિત્યમાં જેમ પ્રાચીન કાળથી વૃત્તરચનાઓ થતી આવી છે, તેમ મરાઠી જનતામાં એનો સારી રીતે પ્રચાર પણ થતો રહેલો છે. વામન પંડિતકૃત ‘સુદામાચરિત્ર’ તથા ‘બિલ્હણપંચાશિકા’નો સમશ્લોકી અનુવાદ, સામરાજકૃત ‘રુકિમણી-હરણ’ તથા ‘લોલિમ્બરાજરત્નકલા’, રઘુનાથ પંડિતકૃત ‘નલોપાખ્યાન’, ‘કેકાવલિ’માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં મયૂર (મોરોપંત) નાં કેટલાંક કાવ્યો—એ સર્વે વૃત્તબદ્ધ છે, એટલું જ નહિ પણ ખૂબ લોકપ્રિય પણ છે. પ્રાંતિક ભાષાઓ અને સાહિત્યો ઘડાયાં તે અરસામાં—એટલે કે પંદરમા—સોળમા સૈકા પછીના સમયમાં—સંસ્કૃત વાઙ્મય અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો પરિચય મહારાષ્ટ્રમાં ગૂજરાત કરતાં કંઈક વિશેષ વ્યાપક હતો, તે તો એનું કારણ નહિ હોય ? કવિ પ્રેમાનંદે પોતાના શિષ્ય રત્નેશ્વરને મરાઠી જેવી પદ્યરચનાઓ કરવાનું સુપ્રત કર્યું હતું, અને રત્નેશ્વરે ઉત્તમ પ્રતિનાં વૃત્તબદ્ધ કાવ્યો લખીને એ આદેશને લેખનમાં ઉતાર્યો, એમ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંપાદકો જણાવે છે. બીજું કંઈ નહિ તોયે પ્રાચીન મરાઠી સાહિત્યમાં વૃત્તરચનાઓની ઉત્કૃષ્ટતા, વ્યાપકતા અને લોકપ્રિયતા ઉપર તો આ માન્યતા પ્રકાશ પાડે છે જ.

વૃત્તબંધો અને ઉચ્ચારણ

જૂની ગૂજરાતીમાં લખાયેલાં વૃત્તબદ્ધ કાવ્યોનો અભ્યાસ ભાષાદૃષ્ટિએ પણ મહત્ત્વનો છે. દેશીઓ તથા અન્ય છંદો માત્રામેળનો વિષય હોવાથી દેશીઓ અથવા માત્રામેળ છંદોમાં રચાયેલાં કાવ્યો ઉપરથી ભાષાનું સ્વરૂપ એકદમ નક્કી થઈ શકતું નથી. સમયના વહેવા સાથે ભાષાસ્વરૂપમાં પરિવર્તન થાય છે, તેથી શબ્દોના માત્રા-

મૂલ્યમાં પરિવર્તન થાય છે; પરન્તુ અક્ષરમેળ વૃત્તો માત્રામૂલ્યમાં થતા પરિવર્તનને સહન કરી શકતા નથી ભાષાએ અર્વાચીન સ્વરૂપ પકડ્યું હોય અથવા લલિયાએ ગમે તેવી જોડણી કરી હોય, તોપણ શુદ્ધ વૃત્તખંધ ભાષાનું ખરું સ્વરૂપ તરત પકડી આપે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સત્તરમા શતકમાં લક્ષ્મીદાસકૃત ‘અમૃતપચીસીરસ’માંથી,

અમૃતરસપચીસી દાસ જે પ્રેમે ગાયે,
અનેક સુખ તે પામે અંતે વૈકુંઠ જાયે,
લલિતમધુરી વાણી સર્વ આનંદ થાયે,
હરિભજ લખમીદાસા જનકીનાથ રાય.

એ માલિનીના ઉદાહરણમાં કાળાં કરેલાં સ્થાનોએ છંદો-ભંગ થાય છે. આ જ કડીને મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ત્રીજી ભૂમિકામાં ફેરવી નાખીએ તો,

અમૃતરસપચીસી દાસ જે પ્રેમિ ગાયે,
અનેક સુખ તિ પામે અંતિ વૈકુંઠ જાયે,
લલિતમધુરી વાણી સર્વ આનંદ થાયે,
હરિ ભજ લખમીદાસા જનકીનાથ રાય.

બીજી પંક્તિમાં ‘પામે’ રૂપ ચોથી ભૂમિકાનું છે, પરન્તુ ‘અંતિ’ની સાથે ‘પામે’ રૂપ મળે છે, એ જ ખતાવે છે કે ‘પામે’નું ઉચ્ચારણ પણ ઉત્તર ગૂજરાતનાં ગામડાંઓમાં થાય છે તેવું ‘પામિ’ને મળતું હોવું જોઈએ.

લક્ષ્મીદાસના એ જ કાવ્યમાંથી ઉતારેલી બીજી કડીમાંની
‘કમલનયણ મૂકી કાંએ બીજું વિચારે’

એ પંક્તિમાં ‘કાંએ’નો ઉચ્ચાર ‘કાંય’ થતો હોવો જોઈએ, એ સ્પષ્ટ છે. ‘રૂપસુંદરકથા’માંથી ઉતારેલ સગ્ધરાની

‘સોહો છો શું ગમે તે ચટચટ કરતા જાઓ ફૂડે ભર્યા છો’

એ પંક્તિમાં 'જઓ'નો ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ રીતે 'જવ' છે.

સં. ૧૫૦૨ માં રચાયેલા 'સુરંગાભિધાન નેમિનાથકાગ' ના મંગલાચરણમાંની

‘ખોલું નેમિકુમાર કલિની રતિ કાગિછં કરી રંજતી’

એ પંક્તિમાં ઉચ્ચાર ‘કાગિ’ એ પ્રમાણે થવો જોઈએ. આજે પણ વેપારીઓ ‘ઘીધ’ લખીને ‘ઘી’ વાંચે છે અને મારવાડી લલિયાઓ ‘બકરમ’ લખીને ‘વિક્રમ’ પાઠ કરે છે, એ જાણીતું છે.

એ જ રાસના અંતમાંની—

જે રેવઘં ગિરિરાય ઉપરિ રમઘ, શ્રી નેમિપાયે નમઘ,
તે પામઘ સુખસિદ્ધ, રિક્કિહિં રમઘ, શ્રી શાશ્વતી ભોગવઘ.

એ પંક્તિમાં અ + ઘ જુદા લખ્યા છે, પરંતુ એનું ઉચ્ચારણ તો સંયુક્ત થવું જોઈએ. ‘અઘ’ અને ‘ઐ’ ના વચગાળાનું, કંઈક વિવૃત ‘ઐ’ને મળતું ઉચ્ચારણ થતું હશે, એમ મારું માનવું છે.

પંદરમા શતકના શાલિસૂરિના ‘વિરાટપર્વ’માંનું

ભમરડઉ મરિવા અણખીહતઉ

પસરિ પધસઘ કેતકિધ હતઉ

એ અવતરણ પણ આપણને એ જ અનુમાન કરવાને પ્રેરે છે કે અસંયુક્ત ‘અઉ’નું ઉચ્ચારણ ‘અઉ’ અને ‘ઐ’ના વચગાળાનું વિવૃત ‘ઐ’ જેવું થતું હશે. સત્તરમા-અરાઢમા શતકની મારવાડી હાથ-પ્રતોમાં, ગૂજરાતી અસંયુક્ત ‘અઘ’ અને ‘અઉ’ને સ્થાને અનુક્રમે ‘ઐ’ અને ‘ઐ’ લખેલા મળે છે, તે આ વિવૃત ઉચ્ચારણના સૂચક હશે. સરખામણી તરીકે હાલ હિંદીમાં લખાય છે ‘હૈ’, પણ બોલાય છે વિવૃત ‘હૈ’ એટલે કે ‘હૈ’ જેવું.

જયશેખરસૂરિની ‘અર્જુનાયલવીનતી’ના

નમિય સ્વામિય નિર્મલ ભાવસિઉ,

ગુણતણિ ગુણિના અમ્હે આવિસ્થુ’

એ અવતરણમાં ‘ભાવસિદ્ધિ’ અને ‘આવિસ્થું’નો અનુપ્રાસ મેળવ્યો છે, એ બતાવે છે કે એ બન્નેનું ઉચ્ચારણ, ‘સિદ્ધિ’ અને ‘સ્થું’ના વચગાળાનું થતું હશે (ફૂટનોટ નં. ૮) તથા એ જ કારણથી, કયું રૂપ લખતું એનો સંભ્રમ લલિયાને થતો હોવો જોઈએ.

પ્રાચીન કાવ્યોના વૃત્તબંધ ઉપરથી ખેંચેલાં આ અનુમાનો માત્ર સૂચનરૂપે છે, છતાં તે એટલું તો બતાવી શકશે કે પ્રાચીન ગૂજરાતી હાથપ્રતોની લેખનપદ્ધતિ અને જનતાની ઉચ્ચારણપદ્ધતિ વચ્ચે સંપૂર્ણ એકરૂપતા નહોતી.

ઉપસંહાર

“ સંસ્કૃત વૃત્તો વિશે આમ સ્થિતિ છે. એ પ્રેમાનંદને સંબંધે ભૂતકાળનું અંગ હતું, તથાપિ ગૂજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોતાં સંસ્કૃત વૃત્તોનો નવો ઉદય. આધુનિક કવિતામાં જ—પાછલા પચાસ વર્ષની અંદર થયો છે, તે દષ્ટિએ પ્રેમાનંદની રચનામાં સંસ્કૃત વૃત્તોનું દર્શન તે એક રૂપે તેના પછીના સમયના સ્વરૂપનો જ પ્રવેશ થયો દેખાડે છે, અને એ પ્રકારનો કાલવિરોધ સંશયને માર્ગ આપે છે.”૫૮

પ્રેમાનંદનાં નાટકોના કર્તૃત્વ સંબંધી ચર્ચા કરતાં સદ્ગત સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવે આ વાક્ય લખ્યું ત્યારે પ્રાચીન સાહિત્ય-માંની રત્નેશ્વર વગેરેની વૃત્તરચનાઓ માત્ર અપવાદરૂપે જાણવામાં આવી હતી. એ લખાયું ત્યારપછીનાં ત્રીસ કરતાં વધુ વર્ષોમાં પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યનું સંશોધન અને સંપાદન સારા પ્રમાણમાં થયું છે. પરિણામે આ નિબંધમાં પચીસ સળંગ વૃત્તબદ્ધ કાવ્યોની અને બીજાં લગભગ તેટલાં જ કાવ્યોની પ્રકીર્ણ વૃત્તરચનાઓનો—એટલે આશરે પચાસ કાવ્યોમાં પ્રયોજાયેલાં વૃત્તોનો—પરિચય કરાવી શકાયો.

છે. નવાં સંશોધનો હજી થયે જાય છે, એટલે આ સંખ્યામાં ઉમેરો થવાનો પૂરો સંભવ છે; તોપણ આ નિબંધ ઉપરથી એટલું તો જોઈ શકાશે કે પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં અક્ષરમેળ વૃત્તોનો પ્રયોગ માત્રમેળ છંદો કે દેશીઓને મુકાબલે ઓછો વ્યાપક અને લોકપ્રિય હોવા છતાં કોઈ રીતે અપવાદરૂપ કે અણુછતો નહોતો. આમ હોવા છતાં, એટલું ખરું કે દેશીબદ્ધ આખ્યાનો કે છંદોબદ્ધ વાર્તાઓ જેવી વૃત્તબદ્ધ કાવ્યોની કોઈ વિશિષ્ટ પરંપરા આપણે ત્યાં બંધાયેલી નહિ. એવી પરંપરા તો દલપત-નર્મદના કાળથી જ, સમાજજીવનમાં તેમ સાહિત્યમાં અર્વાચીન યુગના ઉદય સાથે, બંધાઈ.

પરિશિષ્ટ

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યનાં સળંગ વૃત્તબદ્ધ કાવ્યો (સં. ૧૯૦૦ સુધી)
[જેમાં પ્રકીર્ણ વૃત્તરચનાઓ મળે છે એવી કૃતિઓના સમાવેશ આ સૂચિમાં કર્યો નથી.]

કાવ્યનું નામ	રચ્યા સંવત	કર્તા	કાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે કે અપ્રસિદ્ધ	પ્રયોગ્યથેલ વૃત્તો
અર્જુનદાન્યલવીનતી	પંદરમા શતકનો ઉત્તરાર્ધ	જયશેખરસુરિ	'ગૂર્જર રાસાવલિ'માં પ્રસિદ્ધ થશે.	કૃતવિલગ્નિત
વિરાટપર્વ	(ઉત્તરમર્યોદા) સં. ૧૪૭૮	શાલિસુરિ	"	સ્વાગતા, કૃતવિલગ્નિત, હિપગ્નતિ, શાલિની, માલિની, વસન્તતિલ- કા મત્યાદિ
ધસરશિક્ષા	સોળમા શતકનો ઉત્તરાર્ધ	ધનિરસુરિ	પ્રસિદ્ધ—'ગૂર્જરાતી'ના દીપો- (સવી અંક, ઇ. સ. ૧૯૩૭	હિપગ્નતિ
અર્પવિંશતિ- જિનસ્તુતિ	સોળમા શતકનો ઉત્તરાર્ધ	લાવણ્યસમય	પ્રસિદ્ધ—'જૈનયુગ' માસિક, પોસ, ૧૯૮૨	માલિની
સ્તંભનપાર્શ્વનાથ સ્તુતિ (૧૩૨ દલ પદ્યઅંધ સ્તોત્ર)	સોળમા શતકનો ઉત્તરાર્ધ	ભાનુમેરુ	પ્રસિદ્ધ—કા. ગૂ. સભા ત્રેમાસિક	કૃતવિલગ્નિત

અવાની છંદ

(ઉત્તરમર્યોદા)
સત્તરમા શતકનો
પૂર્વાર્ધ

અગ્રાત

અપ્રસિદ્ધ-હાથપ્રત, ગૂજરાત વર્ના.
સોસાયટીનો સંગ્રહ, નં. ૭૩૮

ભુજંગપ્રયાત

૫૨૬૧૬

અમૃતરસપત્રીસી

સત્તરમા શતકનો
ઉત્તરાર્ધ

લક્ષ્મીદાસ

અપ્રસિદ્ધ-હાથપ્રત, ગૂજરાત
વર્ના. સોસાયટીનો સંગ્રહ, નં. ૪૮૬

માલિની

શૃંગારરસપત્રીસી

”

અગ્રાત

અપ્રસિદ્ધ-હાથપ્રત મુનિશ્રી
જિનવિજયજી પાસે

માલિની

રામરક્ષાસ્તુતિ

”

લક્ષ્મીદાસ

અપ્રસિદ્ધ-હાથપ્રત, ગૂજરાત
વર્ના. સોસાયટીનો સંગ્રહ, નં. ૭૪૨

ભુજંગપ્રયાત

ફૂલાંચરિત્ર અથવા
ભાષાવૈયિગ્યાન્તર્મત
સ્ત્રીશિક્ષાપ્રકરણ

સત્તરમા શતકનો
ઉત્તરાર્ધ

ગોપાલભટ્ટ

પ્રસિદ્ધ-‘રૂપસુંદરકથા’ના
પરિશિષ્ટમાં

ભુજંગપ્રયાત, શાલિની,
માલિની, ઉપખતિ,
દ્રુતવિલગ્નિત

રૂપસુંદરકથા

૧૭૦૬

માધવ

પ્રસિદ્ધ-કાળર્પસ ગૂજરાતી સભા,
મુંબઈ
ભુજંગપ્રયાત, રથોદ્ધતા,
સ્વાગતા, સગ્વિણી,
શાલિની, માલિની, શાદૃલ-
વિક્રીડિત, વસન્તતિલકા,
મન્દાકાન્તા, શિખરિણી,
ધન્વન્તરી, વંશસ્થ, ઉપ-

૬

કૃષ્ણસ્તુતિઅષ્ટક	(ઉત્તરમર્યાદા) ૧૭૩૧	કહાન	પ્રસિદ્ધ—આ નિર્ગંધમાં	ભૂજંગપ્રયાત	જાતિ, કૃતવિલામ્બિત અને સંગ્રહરા
વૈરાગ્યભોધક કાવ્ય અથવા આત્મવિચાર ચન્દ્રોદય અથવા પ્રભોધપંચાશિકા	અદારમાં શતકનો ઉત્તરાર્ધ	રત્નેશ્વર	પ્રસિદ્ધ—પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક, વર્ષ, અંક ૩; ગૃહલકાવ્યદોહન, ભાગ ૩; પ્રાચીનકાવ્યવિનોદ, ભાગ ૧માં; તથા સસ્તા સાહિત્ય તરફથી પુસ્તિકાકારે	ભૂજંગપ્રયાત, કૃતવિલામ્બિત, પુષ્પતાપ્રા, શાદૃલવિક્રોડિત, માલિની વસન્તતિલકા, રથોદ્ધતા, પ્રમિતાક્ષરા	
સંપ્રતમાલા	૧૭૫૪	કેશરવિમલ	પ્રસિદ્ધ—“સાહિત્ય” માસિક, ઓગસ્ટ—સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧	માલિની, શાદૃલવિક્રોડિત, ઉપજાતિ, કૃતવિલામ્બિત, શાલિની, વસન્તતિલકા	
રેવામાહાત્મ્ય અથવા રુદ્રદેહાસ્તુતિ	૧૭૫૭	વલ્લભ (વલ્લભ મેવાડા તથા પ્રેમાનંદસુત વલ્લભથી ભિન્ન)	અપ્રસિદ્ધ, ગૂ. વ. સો. નો સંગ્રહ, નં ૪૮૬	ભૂજંગી	
જીવરાજ શેઠની પ્રજાપત્ની	૧૮૦૦	જીવરામ ભટ્ટ	પ્રસિદ્ધ—ગૃહલકાવ્યદોહન, ભાગ ૧	નંદરાગ	

ગણેશસ્તોત્ર	(ઉત્તરમર્યાદા) ઓ- ણીસમા સૂકાનો પૂર્વાર્ધ	અગ્રાત	અપ્રસિદ્ધ-હાથપ્રત, ગૂ. વ. સો. નો સંગ્રહ, નં. ૧૦૩૫	ચામર
શ્રીલહરી-સૌન્દર્ય- લહરીનો સમ- શ્લોકી અનુવાદ	ઓગણીસમા સૂકાનો પૂર્વાર્ધ	મીઠું	અપ્રસિદ્ધ-હાથપ્રત વિશે મા- હિતી નથી.	શિખરિણી
અંબાષ્ટક	ઓગણીસમા સૂકાનો પૂર્વાર્ધ	કાલિદાસ	અપ્રસિદ્ધ-હાથપ્રત, ગૂંજરાત વર્ના. સોસાયટીનો સંગ્રહ, નં. ૮૫૧	ભૂજંગપ્રયાત
નાગદમણ	(ઉત્તરમર્યાદા) ૧૮૧૯	અગ્રાત	અપ્રસિદ્ધ-હાથપ્રત, ગૂંજરાત વર્ના. સોસાયટીનો સંગ્રહ, નં. ૩૫૫	ભૂજંગપ્રયાત
ધ્રિવર વિશે પાંચ અષ્ટકા	(અનુમાને) ઓ- ગણીસમો સૂકા	ભૂખણ	પ્રસિદ્ધ-ગૃહકાવ્યદોહન, ભાગ ૧	ભૂજંગપ્રયાત
કૃણ્વઅષ્ટોત્તરશત- નામચિન્તામણિ	ઓગણીસમા સૂકાનો ઉત્તરાર્ધ	દયારામ	દયારામકૃત કાવ્યમણિમાલા, પૃ. ૩	ભૂજંગપ્રયાત
યમુનાસ્તુતિ	"	"	"	ભૂજંગપ્રયાત
સૂર્યછંદ	(ઉત્તરમર્યાદા)	વસનજી	અપ્રસિદ્ધ, ગૂ. વ. સો. નો	ભૂજંગપ્રયાત

હતુમાનનો છંદ	(હિત્તરમર્યોદા) સં. ૧૯૦૫	વસનજી	અપ્રસિદ્ધ-ગૃજરાત વર્ના. સોસાયટીનો સંગ્રહ, નં. ૪૮૬	ભૃજંગપ્રયાત
કાશીમાહાત્મ્ય	(હિત્તરમર્યોદા) સં. ૧૯૧૦	વસન્તદાસ	અપ્રસિદ્ધ, ગૂ. વ. સો. નો સંગ્રહ, નં. ૬૭૬	ભૃજંગપ્રયાત

સૂચિ

[અવતરણો તથા પરિશિષ્ટમાં આવતાં વિશેષનામાદિનો
સમાવેશ આ સૂચિમાં કર્યો નથી]

અનુવાદ ૩૨

અનુષ્ટુપ ૪, ૬, ૫૮

અંબાલાલ જાની ૨૧, ૨૭

-નો સંગ્રહ ૪૯

‘અંબાપટક’ ૬૬

અમદાવાદ ૨૦

‘અમૃતરસપચીસી’ ૩૫, ૩૭, ૭૨

અપભ્રંશ ૫, ૬, ૭

મિશ્રિત સંસ્કૃત ૫

-સાહિત્યમાં વૃત્તરચના ૫

‘અર્ધુદાયલ વીનતી’ ૧૦, ૭૩

અલંકારો ૪૦

અવહટ્ટુ ૭

‘અપ્રાવકાખ્યાન’ ૫૧

‘આખ્યાન ૭૦, ૭૫

‘આચારાંગ’ ૪

‘આત્મવિચારચન્દ્રાદય’ ૫૨

આધુનિક કવિતા ૭૪

આર્યા ૪, ૨૮

આસાઇત ૧૮

ઇંડર ૮

-નો રાવ ૮

ઇન્દ્રવજ્રા ૪, ૨૦, ૨૬ ૪૧

ઇન્દ્રવંશા ૪

‘ઈશ્વરમક્તિના પાંચ આશ્લોકો’ ૬૬

ઈશ્વરસૂરિ ૨૮, ૨૬, ૩૦

‘ઈસરશિક્ષા’ ૩૦

ઉચ્ચારણ ૭૨, ૭૩, ૭૪

ઉચ્ચારણપદ્ધતિ ૭૬

ઉત્તર ગૂજરાત ૭૨

ઉપજાતિ ૪, ૭, ૧૧, ૧૨, ૩૦,

૩૭, ૪૧

ઉપમાઓ ૪૯

ઉપેન્દ્રવજ્રા ૪, ૨૬

ઉષા ૨૭

‘ઉષાહરણ’ ૨૬, ૨૭

ઋતુવર્ણન ૪૪

‘ઓખાહરણ’ ૪૯

ઔદિચ્યટોળક ૬૨

‘કર્પૂરમંજરી સદૃક’ ૪

‘કવિચરિત’ ૮

કહાન (જીવાસુત) ૪૯

કહાન (હીરાસુત) ૪૯

‘કાદંબરી’ ૨૮

કાન્તિવિજયજી પ્રવર્તકશ્રી ૩૩

કાયસ્થ કવિ ૨૧

કાલિદાસ ૬૫

કાશી ૫૨, ૬૯

‘કાશીમાહાત્મ્ય’ ૬૬

‘કૃષ્ણઅષ્ટોતરશતનામચિન્તામણિ’

૬૮

કૃષ્ણગિત્ર ૨૭

'કૃષ્ણલીલાકાવ્ય' ૨૧, ૨૫
 કૃષ્ણસ્તુતિઅષ્ટક' ૪૬
 'કેકાવલિ' ૭૧
 કેશરવિમલ ૫૮
 કેશવદાસ ૨૧
 કેશવરામ શાસ્ત્રી ૮, ૨૮, ૫૨
 કેશવલાલ ધ્રુવ ૫, ૮
 અદુલાલજી ૫૨
 'ગણેશસ્તોત્ર' ૬૪
 ગાથા ૪
 ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝ ૧૦
 ગુણે ડો. ૫
 'ગુર્જર રાસાવલિ' ૧૦, ૧૧
 ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ૯, ૨૨
 -નો સંગ્રહ ૩૪, ૬૨, ૬૪, ૬૬, ૬૯
 -નો સંશોધનવિભાગ ૧૮
 'ગૂજરાતી' (સાપ્તાહિક) ૨૧, ૩૦
 'ગુણરત્નાકર છંદ' ૨૮
 ગોપાલભટ્ટ ૩૭
 'અતુર્વિંશતિજિનસ્તુતિ' ૩૨
 'ચંદ્રહાસાખ્યાન' ૩૫
 ચામર ૬, ૧૮, ૧૯, ૬૪
 ચિત્રકાવ્યો ૩૩
 ચિત્રલેખા ૨૭
 ચિમનલાલ દલાલ ૧૮, ૨૮, ૨૯
 ચુઆક્ષરા ૩૫
 ચોપાઈ ૮, ૨૭, ૭૦
 છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ ૩૩
 છંદોભંગ ૩૩, ૭૨
 છંપા ૭૦
 છાયાનાટક ૧૬

જયશેખરસૂરિ ૧૦, ૭૩
 જિનવિજયજી મુનિ ૩૭
 'જીવરાજશેઠની મુસાફરી' ૬૨
 જીવરામ ભટ્ટ ૬૨
 જૈન-આચાર્ય ૧૬
 -કવિ ૧૦
 -ધાર્મિક સ્થાનક ૨૦
 -પરંપરા ૧૨
 -યતિ ૩૭
 -સાહિત્ય ૪
 -સૂત્રો ૪
 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ૨૧
 'જૈનયુગ' (માસિક) ૩૨
 'જૈન શ્વેતાશ્વર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ'
 (માસિક) ૧૬
 જડજમક ૧૬, ૪૯
 ઠાકોરલાલ ચોકસી ૨૧
 ડાહીલક્ષ્મી લાયબ્રેરી ૯
 દાપાગચ્છ ૩૩
 -ના આચાર્ય ૩૩
 તિબેટની ભાષા ૫
 તોટક ૪, ૯, ૨૫, ૬૫, ૬૬
 ત્રિપુપ ૪
 'ત્રિભુવનદીપકપ્રબન્ધ' ૧૦, ૧૧
 થામણા ૪૬
 ઠક્કરખાન ૮
 દયારામ ૩, ૬૭
 -કૃત 'કાવ્યમણિમાલા' ૬૭, ૬૮
 દલપત ૭૫
 'દશમરકન્ધ' ૫૧
 -નો સારોદ્ધાર ૨૨

દુમિલા ૮
 'દુઃશાસનઋધિરપાનાખ્યાન' પર
 દૂહા ૨૭, ૭૦
 દેશી ૨૭, ૭૦, ૭૫
 દેશીબંધ ૧૮
 દેશીમિશ્રિત શ્લોક ૭
 દોષક ૪, ૭
 દ્રુતવિલમ્બિત ૪, ૧૦, ૧૨, ૨૮, ૩૦,
 ૩૩, ૩૭, ૪૧
 દ્રૌપદી ૧૩
 'દ્રૌપદીહરણ' ૫૧
 ધનદેવગણિ ૨૧
 ધનરત્નસૂરિ ૩૩
 ધનપાલ ૬
 'ધર્મપદ' ૪
 ધર્મવિજય મુનિ ૧૬
 ધરવીર રાય ૧૮
 ધારાનગરી ૧૮
 ઘોળ ૧૮
 ઘોળકા ૬૨
 જટવરલાલ દેસાઈ ૨૧
 નંદરાગવૃત્ત ૬૨
 ન્યાય પર
 નર્મદ ૭૫
 નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા ૬૪
 નરસિંહરાવ ૩, ૭૪
 'નલોપાખ્યાન' ૭૧
 'નાગદમણ' ૬૬
 નારાય ૨૬, ૩૦
 નેમિનાથ ૧૬, ૨૧
 'નેમિનાથ નવરસ કાગ' ૧૬

'પૃથ્વ્યચરિત્ર' ૪
 પંચચામર ૮
 પદ્યબંધ અનુવાદ ૨૮
 પદ્મડી ૧૧
 પદ્યબંધ ૩૩
 'પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલો-
 ચના' ૫
 પાટણ ૮, ૧૮, ૨૮,
 -નો ભંડાર ૨૧, ૨૬
 -નો સાગરના ઉપાશ્રયનો ભંડાર ૧૮
 -નો સંઘનો ભંડાર ૨૬
 પાંડવો ૧૨
 પાલી ૪
 -પિટકો ૪
 પુણ્યવિજયજી મુનિનો સંગ્રહ ૩૩
 પુષ્પિતાગ્રા ૫૩
 પ્રબન્ધો ૭૦
 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' ૭, ૩૩
 'પ્રબોધચન્દ્રોદય' ૨૭
 'પ્રબોધચિન્તામણિ' ૧૧
 'પ્રબોધપંચાશિકા' ૫૭
 'પ્રબોધપ્રકાશ' ૨૭
 પ્રભાસપાટણ ૨૧
 પ્રમાણિક ૭
 પ્રમિતાક્ષરા ૫૫
 'પ્રજ્ઞલાદાખ્યાન' ૬૫
 'પ્રાકૃતપિંગલ' ૪, ૬
 'પ્રાકૃત વ્યાકરણ' ૬
 પ્રાકૃત સાહિત્ય ૩, ૪
 -માં વૃત્તરચના ૩
 'પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક' પર, ૬૬

'પ્રાચીન કાવ્યમાલા' પર
 -સંપાદકો ૭૧
 'પ્રાચીન કાવ્યવિનોદ' પર
 'પ્રાચીન કાવ્યસુધા' ૩૩, ૫૨, ૫૬
 પ્રાચીન ગૂજરાતી સુભાષિતો ૩૪
 'પ્રાચીન ગૂજરાતી સુભાષિતો'
 (લેખ) ૩૩
 'પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય' ૮, ૧૧
 પ્રાચ્ય વિદ્યામન્દિર ૧૮, ૨૬
 પ્રાસ ૭૪
 પ્રેમાનંદ ૩, ૨૨, ૫૧, ૬૨, ૭૧, ૭૪
 -આખ્યાનકાર અને માણુભટ્ટ ૫૧
 -નાં આખ્યાનો ૫૧, ૭૧
 -નાં નાટકો ૫૧, ૭૪
 -નો 'દશમસ્કન્ધ' ૨૨
 -નો પુત્ર વલ્લભ પર
 -શિષ્ય રત્નેશ્વર પર
 'પ્રેમાનંદનાં નાટકો' (નિબંધ) ૭૪
 ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા ૭, ૪૦
 -ત્રૈમાસિક ૨૬, ૩૩
 -નો સંગ્રહ ૭૦
 -મહોત્સવ ગ્રન્થ ૪૦
 ફૂલાં ૩૭
 'ફૂલાંચરિત્ર' ૩૭
 જીવંતરાય ઠાકોર ૧૦
 બાલાશંકર ૬૪
 'બાર માસ' (રત્નેશ્વરકૃત) પર ૫૬, ૫૭
 બિલ્હણ ૩૨
 'બિલ્હણ પંચાશિકા' ૩૨, ૭૧
 બુદ્ધ ભગવાન ૫
 -નું મહાભિનિષ્ક્રમણ અને ધર્મ-
 ચક્રપ્રવર્તન ૫

'બૃહત્કાવ્યદોહન' પર, ૬૧, ૬૨,
 ૬૫, ૬૬
 બોપદેવ ૨૭
 'બોલી' ૨૦, ૨૭
 બૌદ્ધ સાહિત્ય ૪
 'ભારત નાટ્યશાસ્ત્ર' ૫
 ભવાની ૩૪
 'ભવાનીછંદ' ૩૪
 'ભવિષ્યત્કલ્પ' ૬
 'ભાગવત' (રત્નેશ્વરકૃત) પર
 ભાગવત-નો દશમસ્કન્ધ ૩૫
 -નો સારોક્ષર ૨૭
 ભાંડારકર ઈન્સ્ટિટ્યુટ ૯
 ભાનુમેરુ ૩૩
 'ભારતીય વિદ્યા' (ત્રૈમાસિક) ૩૫
 ભાલણ ૨૮
 'ભાષાવૈચિત્ર્ય' ૩૭
 ભીમ ૧૮
 ભીમ (વિષ્ણુદાસ) ૨૭
 ભુજંગપ્રયાત ૬, ૮, ૨૫, ૨૭, ૨૮,
 ૩૪, ૩૫, ૩૭, ૪૧, ૪૬, ૫૧,
 ૫૨, ૬૧, ૬૭, ૬૮, ૬૯
 -ની ચાલ ૫૧, ૬૨, ૬૬
 ભૂખણુભક્ત ૬૬
 ભોજરાજ ૭
 મંજુલાલ મજમૂદાર ૧૮
 મધુસૂદન મોદી ૧૦, ૩૪
 મન્યકાલીન ગૂજરાતી ૨૦, ૩૭
 -ચોથી ભૂમિકા ૭૨
 -ત્રીજી ભૂમિકા ૩૭, ૪૬, ૭૨
 મન્દર ૬

મન્દાકાન્તા ૪, ૪૧
 મયૂર ૭૧
 મરહટ્ટા ૮
 મરાઠી ૭૦, ૭૧
 -જનતા ૭૧
 -સાહિત્ય ૭૧
 -સાહિત્યમાં વૃત્તરચના ૭૧
 માણિક્યસુન્દરસૂરિ ૧૨, ૨૦
 માત્રામૂલ્ય ૭૨
 માત્રામેળ છંદો ૪, ૭, ૧૮, ૨૮,
 ૭૦, ૭૧, ૭૫
 માધવ ૪૦, ૪૬
 મારવાડી-લહિયાઓ ૭૩
 -હાથપ્રતો ૭૩
 'માક' 'ડેચપુરાણ' ૬, ૫૧
 માલિની ૪, ૧૨, ૩૨, ૩૪, ૩૫,
 ૩૭, ૪૧, ૫૬, ૬૭, ૭૨
 માલ્યભારિણી ૫૩
 મીઠું કવિ ૬૪, ૬૫
 -નું જીવન અને કવન ૬૪
 'મૃચ્છકટિક' ૪
 મેઠુંગાચાર્ય ૭
 મોરોપંત ૭૧
 મોહનલાલ દલીચંદ હેસાઈ ૧૦, ૩૨
 'યમુનાસ્તુતિ' ૬૮
 યશવંત શુક્લ ૪૦
 રઘુનાથ પંડિત ૭૧
 'રંગસાગર નેમિકાગ' ૧૬
 રણછોડ ૬૧
 'રણમલ્લછંદ' ૮, ૯

'રણયજ્ઞ' ૫૧
 રત્નેશ્વર ૧૪, ૫૨, ૫૬, ૬૭, ૭૧
 રથોક્તતા ૪૧
 રાજશેખર ૪
 'રાધારાસ' ૩૪
 'રાધાવિવાહ' ૬૧
 રામલાલ મોદી ૨૧
 'રામરક્ષાસ્તુતિ' ૩૫
 રાસકીડાવર્ણન ૨૨
 રાસાઓ ૭૦
 'રુદિમણીહરણ' ૭૧
 રુચિરા ૪
 'રુદ્રદેહારતુતિ' ૬૨
 રૂપક ૬૨
 રૂપમેળ વૃત્તો ૮
 'રૂપસુન્દર કથા' ૨૦, ૨૮, ૩૩, ૩૭,
 ૪૦, ૪૧, ૭૦, ૭૨
 -નું કાવ્યતત્ત્વની દૃષ્ટિએ અવલોકન
 'રૂપસુન્દરકથા: એક આલોચના' ૪૦
 રૂપાં ૪૦, ૪૮
 'રેવામાહાત્મ્ય' ૧૨
 'રોમાન્સ' ૧૮
 'લલિતવિસ્તાર' ૫
 'લલિતાંગચરિત્ર' ૨૮, ૨૯
 લલિતાંગનરેશ ૨૯
 લક્ષ્મીદાસ ૩૫, ૭૨
 લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી ૧૧, ૨૯
 લાવણ્યસમય ૩૨
 લીલાવતી ૧૮
 લૅફ્ઝેન પ્રો. ૫
 લોકવાર્તા ૧૮

'લોલિખરાજ-રત્નકલા' ૭૧
 જડોદરા ૨૬
 વંશસ્થવિલ ૪, ૪૧
 'વર્ણવૃત્ત' ૬
 વલ્લભ પર
 -નાં કાવ્યોનું કર્તૃત્વ પર
 વલ્લભ (સૂરતનિવાસી) ૬૨
 વસનજી ૬૬
 'વસન્ત' (માસિક) ૧૮
 વસન્તતિલકા ૪, ૭, ૮, ૧૨, ૩૪,
 ૪૧, ૩૬
 વસાવડ ૬૫
 -નિવાસી કાલિદાસ ૬૫
 વાણિજ્યમૂલક રૂપક ૬૨
 વાર્તાઓ ૭૦, ૭૫
 વામન પંડિત ૭૧
 વાસણદાસ ૩૪
 'વિમલપ્રબન્ધ' ૩૨
 વિરાટનગર ૧૨, ૧૩
 'વિરાટપર્વ' ૧૧, ૧૨, ૨૦, ૨૧, ૭૩
 વિવૃત ઉચ્ચારણ ૭૩
 'વિવેકવણુઝારો' ૬૨
 વિષ્ણુદાસ ભીમ ૨૭
 વિષ્ણુના અવતારો ૪૬
 Winternitz ૫
 વીરસિંહ ૨૬
 વૃત્તબદ્ધ કાવ્યો:
 -ની વિશિષ્ટ પરંપરા ૭૫
 વૃત્તબંધો અને ઉચ્ચારણ ૭૧
 વૃત્તરચનાનો ઉદ્ભવ ૭૦
 વેદાન્ત પર

વૈતાલીય ૪
 'વૈરાગ્યબોધકકાવ્ય' પર
 વ્યાકરણ પર
 શંકરાચાર્ય ૬૪
 'શમામૃતમ' ૧૬
 શરભ ૪
 શશિકલા ૩૨
 'શાકતસંપ્રદાય' ૬૪
 શાન્તિસૂરિ ૨૮, ૨૬
 શામળની વાર્તાઓ ૭૧
 'શારદા' (માસિક) ૩૩
 શાદ્દલવિકીરિત ૪, ૧૬, ૨૧, ૨૨,
 ૪૧, ૬૭
 -ની ચાલ ૩૫
 શાલિની ૩૭, ૪૧
 શાલિસૂરિ ૧૧, ૧૩, ૨૦, ૭૩
 શિખરિણી ૪૧, ૫૨, ૬૫
 'શુકરાજકથા' ૧૨, ૨૦
 શૂદ્રક ૪
 શૃંગારરસ ૩૭
 શૃંગારરસપચીસી' ૩૭
 શ્રીકૃષ્ણ ૨૫, ૩૫
 શ્રીધર વ્યાસ ૮
 શ્રીમદ્ ભાગવત ૨૧
 'શ્રીલહરી' ૬૪, ૬૫
 'સુકૃતવિરહવર્ણન' ૬૭
 'સહયવત્સપ્રબન્ધ' ૧૮
 સહયવત્સ-સાવલિંગા ૧૮
 'સહયવત્સ-સાવલિંગાની લોકકથા'
 (નિબંધ) ૧૮
 સમશતી ૮

સહારંજની ગદ્યશૈલી ૨૦
 સમશુદ્ધીન ૮
 સમશ્લોકી અનુવાદ ૨૮, ૬૫, ૭૧
 સંભોગશૃંગાર ૩૭
 સરસ્વતીકુદુમ્બ ૭
 સરતું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયનુપર
 સંસ્કૃતમિશ્રિત શ્લોક ૩૩
 સહજસુન્દર ૨૮
 'સાગરદત્ત રાસ' ૨૮
 સાંડેરગચ્છ ૨૮
 સામરાજ ૭૧
 સારસી ૮
 'સાહિત્ય' (માસિક) ૩૩, ૫૮
 'સીતાસ્વયંવર' ૬૬
 'સુત્તનિપાત' ૪
 'સુદામાચરિત્ર' ૭૧
 સુન્દર ૪૦
 સુમતિસૂરિ ૨૮
 'સુરંગાભિધાનનેમિનાથકાગ' ૨૧, ૭૩
 સુવાસ ૭
 'સૂક્તમાલા' ૫૮
 'સૂત્રકૃતાંગ' ૪
 સૂરત ૬૨

'સૂર્ય'છંદ' ૬૬
 સૈરન્ધ્રી ૧૩
 સોમરાજિ ૬
 સોમસુન્દરસૂરિ ૧૬
 'સોન્દર્યલહરી' ૬૪
 'સ્તંભનપાર્શ્વનાથસ્તુતિ' ૩૩
 'ત્રીશિક્ષાપ્રકરણ' ૩૭
 સ્થાયી ભાવો ૪૦
 સ્મધરા ૪, ૪૧, ૭૨
 સ્ત્રિવણી ૬, ૯, ૨૬, ૪૧
 સ્વાગતા ૧૨, ૪૧
 હિનુમાનજીના છંદ ૬૬
 'હરિલીલાવિવેક' ૨૭
 'હરિલીલા ષોડશકલા' ૨૭
 હંસવિજયજી જૈન લાયબ્રેરી ૨૦
 'હંસાવલી'કાર ૧૮
 હાથપ્રતો ૬૭, ૭૦
 -ની લેખનપદ્ધતિ ૭૪
 હિન્દી ૭૩
 History of Indian Literature ૫
 હીરછંદની ચાલ ૬૨
 હેમચન્દ્ર ૬
 જ્ઞાન કવિ ૩૨
 'જ્ઞાનબોધ' ૩૫

